

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2 (29)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 noyabr 2025-ci il tarixli (protokol № 11)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

**Rafael Hüseynov,
akademik**

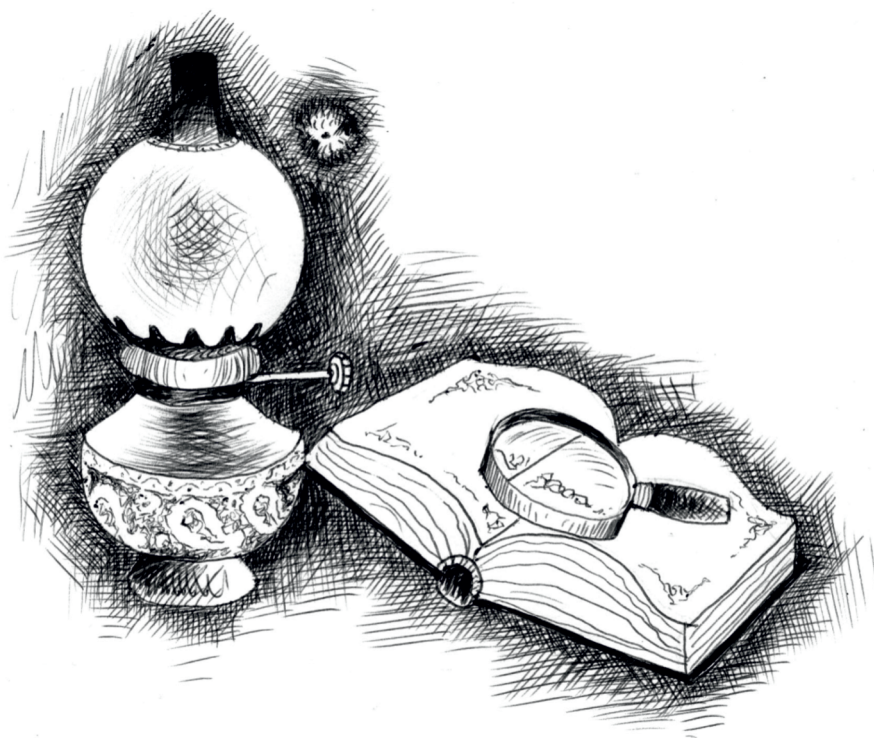
Redaksiya heyəti:

**Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünəşliq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya**

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (29)
Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2025, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər "risalə" adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə "Risalə" adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünəşliq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünəşliq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri"nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№2.2025(29)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.021

KƏRİMOVA Leyla.

Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.025

NARİMANOVA Chinara.

Nasimi through Gibb's eyes: the transmission of hurufi mysticism to the west

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.029

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ABİDQIZI Göyərçin.

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.032

HÜSEYNOVA Aytən.

“Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.035

HÜSEYNOVA Məleykə.

Naşide Gökbudakın “Fəraye” romanında ekotənqid

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.039

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Bədii əsərlərdəki süjet problemi ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.043

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEVƏ Zənfira.

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığından səhifələr

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.047

İBRAHİMLİ Nigar.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin müasir ekspozisiya

ərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.051

SADİQOVA Rəhilə.

Qarabağ mədəni irsinin hüquqi və elmi müstəvidə mühafizəsi: Nizami muzeyinin konseptual rolu

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.058

UOT 82.09

Rafael HÜSEYNOV
Akademik
rafaelhuseyn@yahoo.com

ŞƏRQŞÜNAS BÖYÜKAĞA HÜSEYNOVUN ELMİ VƏ ƏDƏBİ İRSİ

Açar sözlər: *şərqsünaslıq, fars poeziyası, yeni şeir, “Kirpi” jurnalı, İran filologiyası, rəssamlıq, elmi təşkilatçılıq, tərcümə*

Keywords: *Oriental studies, Persian poetry, Iranian philology, modern poetry, Kirpi magazine, translation, Oriental studies education, scientific organization*

Ключевые слова: *востоковедение, персидская поэзия, иранская филология, новая поэзия, журнал «Кирпи», перевод, востоковедческое образование*

Giriş

XX əsr Azərbaycan şərqsünaslığının görkəmli nümayəndələrindən olmuş Böyükağa Hüseynovun elmi yaradıcılığı əsas etibarlı ilə müasir İran poeziyasının nəzəri məsələləri ilə bağlı idi və onun fars şeirində ənənə və novatorluq mövzusunda həsr etdiyi monoqrafiyası təqribən yarım əsr əvvəl yaransa da, bir çox cəhətdən elmi dəyərini saxlamaqdadır və həmin problemlər dairəsi haqqındakı ən mötəbər araşdırmalar cərgəsindədir. Böyükağa Hüseynovun yaradıcılığının bir səmti İran ədəbiyyatının problemləri ilə bağlı idisə, digər qanadı həmin ədəbiyyatın seçmə nümunələrini tərcümə edərək Azərbaycan insanına daha yaxşı tanımaq məqsədi daşıyırdı. Alimin yaradıcılığının digər istiqaməti isə onun özünün əruz və heca vəznlərində qələmə aldığı, formaca klassik, məzmunca müasir olan şeirləri idi. Əslində bu, XX əsrdə Azərbaycan şərqsünaslığının aparıcı simalarına xas olan keyfiyyət idi və həmin dövrün görkəmli alimləri olmuş Əkrəm Cəfər (1905–1991), Ziya Bünyadov (1921–1997), Mübariz Əlizadə (1911–1994), Rəhim Sultanov (1912–2000), Məmmədəğa Sultanov (1910–1991), Tahir Məhərrəmov (1916–2013), Xəlil Yusifli (1935–2022) və digərlərinə belə universallıq, hər üç istiqamətdə ardıcıl olaraq çalışmaq səciyyəvi idi.

Böyükağa Hüseynovun bilinən və bilinməyən əsərləri

Şərq həmişə gizli cazibəsi ilə insanları özünə doğru çəkib. Ən uzaq keçmişlərdə də belə olub, indi də bu cürdür və yəqin ki, elə gələcəkdə də həmin maraq sönməyəcək, keçmişlərdə olduğu kimi qalacaq. Hər zaman insanlar Şərqin tarixini, bu xalqların daxili aləmini, dünyaya bəxş etdikləri mədəni irsin gizlincələrini öyrənməyə nail olub. Həm də yalnız qərblilər deyil, elə şərqilər özləri də Şərqi daha yaxşı bilməyə, daha yaxşı tanımağa çalışıblar. Azərbaycan da böyük Şərqin bir parçasıdır və o maraq Azərbaycanda da həmişə olub. Əgər Azərbaycan düşüncə adamlarının Şərqi öyrənmək yoluna nə zaman çıxdıqlarını arayacaq olsa, vaxt bizi 8-9-10 əsr əvvələ aparacaq.

Ancaq keçmişlərdən, salnamə və risalələrdən gələn soraqlar öz yerində, yeni zaman yetişdi və XX əsrdə dünya, o sıradan Azərbaycan da Şərqi daha yeni yüksəkliklərdən seyr etməyə başladı və vaxta uyğun olaraq da daha çağdaş elmi əsaslarla öyrənməyə can atdı.

1964-cü ildə Bakıda bir kitabça işıq üzü görüb – “Sovet Azərbaycanında şərşünaslıq” [22] və həmin kitabda müəllif göstərilmədiyindən, yalnız məsul redaktor kimi akademik Əlisöhbət Sumbatzadənin adı getdiyindən [22, 2] belə təsəvvür yaranır ki, bu, Elmlər Akademiyasının bir dəstə aliminin müştərək zəhmətlə araya-ərsəyə gətirdiyi işdir. Azərbaycanda Şərqi, şərşünaslığa meyil və ardıcıl araşdırıcılıq həvəsi nə qədər çox olsa da, 1964-cü ildən bəri həmin balaca kitabçadan savayı bu barədə ayrı bir sanballı əsər ortaya qoyulmayıb. O kitabçada Azərbaycan şərşünaslığının vaxtın uzaqlarında əriyib itən keçmişinə də nəzər salınırdı. Amma daha çox XX yüzilə diqqət yönəldilirdi. Çünki güclü alimlərin bir məktəb olaraq yaratdıqları Azərbaycan şərşünaslıq elmi məhz XX yüzildə özünün ən böyük uğurlarına çatıb. Müəllifi göstərilməyən, bir dəstə araşdırıcının orta qələmə aldığı kimi düşünülmən həmin əsərin yazarı Böyükağa Hüseynov idi. Hərçənd 1964-cü ildə o hələ cavan idi, şərşünaslıqda qazanacağı ciddi uğurların çoxu hələ qarşıdaydı, amma ciddi araşdırmanın bəhrəsi olan bu kitab da onun elmi bioqrafiyasının nailiyyətlərindən sayılmalıdır. İlk dəfə idi ki, ayrıca bir kitabda Azərbaycan şərşünaslıq elmi və təhsilinin keçdiyi möhtəşəm yol təsvir edilirdi və həmin kitabçanın müəllifi Böyükağa Hüseynov da o irsi yaradanlardan biri idi. Bu araşdırmanın məhz Böyükağa Hüseynova aid olduğunu hələ 1970-ci illərin sonlarından şifahi şəhadət əsasında bilsəm də, bunu daha sonralar danılmaz yazılı mənbə əsasında da yəqinləşdirdim. Tale elə gətirdi ki, 1970-ci illərin sonları və 1980-ci illərin əvvəllərində görkəmli alim Böyükağa Hüseynovla bir kollektivdə işləməli olduq. Vaxtın yaratdığı bu imkan sayəsində onu bir insan olaraq da yaxından tanıdım və alim kimi yaradıcılığına da dərinlən bələd olmaq fürsəti ortaya çıxdı. Günlərin birində təsadüfən həmin kitabçadan söz düşəndə özü söyləmişdi ki, yazanı mənəm. Bunun təsdiqini də artıq Böyükağa Hüseynovun həyatda olmadığı illərdə tapdım. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində Böyükağa Hüseynova aid fondada alimin işıq üzü görən və görməyən irsi qalmaqdadır. Böyükağa Hüseynovun yadigarı olan əlyazmaların sırasında “Azərbaycanda şərşünaslıq” adlı bir qovluq da var ki, həmin nəşr edilmiş kitabın tam məzmunu buradadır [19].

Vərəq-vərəq çevirdikcə görürsən ki, bu əsər bir günə, üç günə, beş günə yazılmayıb, alim uzun həftələr, bəlkə aylar boyu araşdırmalar aparıb, nələrisə pozub, nələrisə dəqiqləşdirib, əsər üzərində çox işləyib.

Vaxtilə Şərşünaslıq İnstitutunda həmin müəllifi göstərilməyən kitabçadan söz düşəndə, Böyükağa Hüseynov deyəndə ki, müəllifi odur, dəqiqləşdirməyə çalışmışdım ki, bəs niyə ad göstərilməyib? Cavab vermişdi ki, rəhbərlikdən belə məsləhət oldu və bunu da əlavə etmişdi ki, mənim o qədər bu cür imzası göstərilməyən yazılarım olub ki...

Böyükağa Hüseynov Azərbaycan şərşünaslığının mərkəzi olan Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərqi Xalqları İnstitutunda işə başlamazdan əvvəl uzun müddət həm Azərbaycanda, həm də Moskvada partiya işində çalışmışdı, çox məsul vəzifələr tutmuşdu (Arxivində qalan yazılar arasında 3 səhifəlik bir tərcümə-yi halı var ki, orada həm həyat yolunun az bilinən məqamları, həm də müxtəlif illərdə tutduğu vəzifələr dəqiqliklə əks olunub. Orada göstərilir ki, Böyükağa 1941-ci ildə Bakı

şəhərdəki 150 sayılı məktəbin VIII sinfini bitirmiş, Bakı Xalq Təhsili Şöbəsinin nəzdindəki məktəbin II kursuna daxil olmuş, oranı da 1943-cü ildə fərqlənmə ilə başa vurmuşdur. 1944-cü ildə daxil olduğu Azərbaycan Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin birinci kursunu “əla” qiymətlərlə bitirdikdən sonra növbəti ildə Moskva Asiya Xalqları İnstitutunun Şərq fakültəsi İran şöbəsinin ikinci kursuna köçürülmüş, oranı 1949-cu ildə İran üzrə referent-tərcüməçi kimi tamamladıqdan sonra həmin ilin iyulundan dekabrınadək Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dil İnstitutunda kiçik elmi işçi kimi işləmiş, 1949-cu ilin dekabrında Sovet ordusu sıralarına çağırılaraq 53669 sayılı hərbi hissənin Siyasi şöbəsində İran üzrə ədəbiyyatçı-təlimatçı vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Belə anlaşılır ki, bu təyinat bilavasitə SSRİ Müdafiə Nazirliyi Baş Kəşfiyyat İdarəsinin xətti ilə gerçəkləşmişdir. Bunu ona görə ehtimal edirik ki, orduda 5 ildən artıq qulluq etdikdən sonra, 1954-cü ilin fevralında partiya işinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq ehtiyata buraxılır və elə həmin ilin martında Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Təbliğat və təşviqat şöbəsinə beynəxalq mühazirəçi vəzifəsinə işə götürülür. Çünki adətən orduda o qədər xidmət etmirlər, ikincisi, orduda xidmət keçdiyi sahə də sırf siyasi məzmunlu idi, üstəlik, ordudakı işindən ayrılan kimi də Azərbaycanda birbaşa Mərkəzi Komitəyə yönəldilir. Təbii ki, belə karyera irəliləyişləri heç də təsadüfi baş vermir. 1956-cı ilin iyunundan Siyasi və elmi biliklərin yayılması üzrə Respublika Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin üzvü, İdarə heyətinin məsul katibi seçilir, 1957-ci ilin yanvarından Mərkəzi Komitədə məsul təşkilatçı vəzifəsinə irəli çəkilir. Yol yuxarıya doğru gedirdi – 1958-ci ilin iyulunda isə Böyükağa Moskvaya dəvət edilərək Sov.İKP MK Məlumat şöbəsində referent vəzifəsinə yüksəldilir. 1959-cu ilin martında həmin şöbə bağlananda rəğbət bəslənən gənc kadri yenə işsiz qoymurlar, onu Sov.İKP MK-nın müttəfiq respublikalar üzrə Təbliğat-təşviqat şöbəsinin nəşriyyat bölməsinə təlimatçı vəzifəsinə gətirirlər [8, 1-3].

Bütün bunlar Böyükağa Hüseynovun artıq dövlətin diqqətində olduğunu, sovetin ali idarəçiliyinin kadr bankında güvənliyi bir işçi kimi nəzərdə saxlandığının əyani göstəricisidir. Elə 1961-ci ilin noyabrında onun SSRİ Asiya Xalqları İnstitutuna birbaşa baş elmi işçi, Elmi Məlumat şöbəsinin Yaxın və Orta Şərq qrupunun rəhbəri vəzifəsinə göndərilməsi də [8, 2] həmin xəttin davamı idi).

Ayrı-ayrı yazılı mənbələrə istinad etməklə yanaşı, mən, canlı xatirə daşıyıcısı, illərcə Böyükağa Hüseynovla yaxın təmasda olmuş şəxs kimi özümü də onunla bağlı məlumat qaynaqlarımdan sayıram və ona görə də ara-sıra digər yazılı məxəzlərlə bərabər yadımda dəqiq qalanları bura əlavə edirəm. Böyükağa müəllim söyləyirdi ki, çalışdığı partiya və dövlət vəzifələrinin xüsusiyyəti belə idi ki, mütəmadi olaraq ayrı-ayrı məsələlər, o cümlədən, Şərqlə bağlı, bilavasitə İranla əlaqədar da müfəssəl arayışlar hazırlamaq istənirdi. O arayışların hər biri mahiyyətə elmi əsər idi. Hər birini yazmaq üçün ciddi tədqiqat aparılır, mənbələr üzərində iş gedir, sırf elmi tədqiqat əsərlərinə aid araşdırıcılıq vasitə və mexanizmlərindən istifadə edilirdi. Ancaq bu arayışların altında tədqiqatı aparmanın imzası qoyulmazdı. Ona görə də Böyükağa Hüseynovun məlum əsərlərinin sırasında onun indi də arxivlərdə saxlanan, ancaq kimin qələmindən çıxdığı naməlum qalan və respublikamızda şərqşünaslığın tarixinə həsr edilmiş həmin müəllifsiz kitabça kimi xeyli sanballı araşdırmaları da var ki, onların da ayrıca siyahısının tutulmasına, alimin elmi əsərlərinin ümumi siyahısına əlavə edilməsinə ehtiyac var.

Böyükağa Hüseynovun siyasi karyeradan böyük elmə yönələn yolu

Sonraların görkəmli şərqsünas alimi Böyükağa Hüseynov əslən qarabağlı idi. Atası Murtuza Baba oğlu 1898, anası Kübra Kərim qızı isə 1906-cı ildə Şuşada doğulub böyümüşdülər [8, 1]. 1922-ci ildə onlar dolanışıq ardınca Bakıya köçürlər, atası bir müddət yerli tacirin yanında satıcı, daha sonra fəhlə işləyir və 1928-ci ildə, oğlu Böyükağanın dünyaya gəlməsindən 2 il sonra dünyadan köçür. Dul qalmış Kübranı Murtuzanın doğma qardaşı, hesabdar işləyən Rəsul alır və Böyükağa atalığı olan əmisinin himayəsində yaşamağa başlayır. Ancaq 1941-ci ildə İkinci Dünya müharibəsinə Sovet İttifaqı da qatılanda Böyükağanın əmisi də əsgər gedir və elə həmin ilin axırlarında onun “qara kağız”ı gəlir [8, 1].

1930-cu illərin sonlarının, dava illərinin bütün sıxıntıları balaca Böyükağanın həyatından keçmişdi. Ancaq bütün çətinliklərə baxmayaraq, ömrünün sonuna qədər onunla qalacaq çalışqanlıq Böyükağa ilə idi. Dərslərini əla oxuyurdu, 1941-ci ildə Bakı şəhərindəki 150 sayılı orta məktəbin VII sinfini bitirərək Bakı Xalq Təhsili Şöbəsi nəzdindəki pedaqoji məktəbin ikinci kursuna daxil olur, buranı da 1943-də fərqlənmə attestatı ilə başa vurur. Böyükağa 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olur və İran filologiyası şöbəsini seçir [8, 1].

Şərqsünaslıq fakültəsi Azərbaycan Dövlət Darülfünununda hələ 1922-ci ildə yaranmışdısa və fakültənin qurucuları, işini irəlilədənələr o çağın böyük alimləri idisə də, 1940-cı illər həmin fakültənin həyatında yeni bir yüksəliş mərhələsi hesab olunmalıdır. Şərqsünaslıq fakültəsi yaradılarkən yalnız yerli alimlərin iştirakı kafi sayılmamış, o çağlarda Sovet İttifaqının ən aparıcı təhsil, elm mərkəzlərində çalışan bir çox görkəmli şərqsünas alim də Bakıya dəvət edilmişdi. Onların bir qismi Azərbaycan Dövlət Darülfünununda işləyir, bir qismi gələcək Elmlər Akademiyasının təməli olan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətində çalışırdı. Çağın artıq yetərinə şöhrət qazanmış görkəmli alimləri – N.Y.Marr (1864–1934), İ.İ.Meşşaninov (1883–1967), İ.N.Aşmarin (1870–1933), B.V.Çobanzadə (1893–1937), V.V.Bartold (1869–1930), A.M.Qubaydulın (1887–1937), A.A.Romaskeviç (1885–1942) və digərləri Azərbaycan şərqsünaslığının yeni binasını yaratmaqla məşğul idilər [14, 18].

Təbii ki, klassik irsi, ərəbcəni, farscaı mükəmməl bilən, əlyazmalarla işləməyi bacaran yerli tədqiqatçılar da az deyildi. Onlar əl-ələ verərək birgə çalışırdılar. Ona görə də Azərbaycanın həm şərqsünaslıq elmi, həm də şərqsünaslıq təhsili oçağı Sovet İttifaqında çox keçmədən ən aparıcı məktəblərdən birinə çevrildi və Böyükağa Hüseynov da bu qabaqcıl xəttin yetirməsi idi.

1944-cü ildə şərqsünaslıq fakültəsinə daxil olmuş Böyükağa Hüseynov birinci kursu əla qiymətlərlə başa vurur və o zaman Bakıda bu fakültədə oxuyan tələbələrin ən fəallarından Moskvaya təhsilini davam etdirməyə göndərmək üçün qapı açılır. Əlbəttə, Bakıdakı şərqsünaslıq fakültəsində o zaman yaxşı müəllimlər və alimlər vardı, onların böyük hissəsi də elə şərqsünaslıq fakültəsində cəmləşmişdi. Amma Moskvada Asiya Xalqları İnstitutunda, təbii ki, şərqsünaslıq təhsili həm daha çoxillik ənənəyə malik idi, həm də yeni dövrün tələblərinə cavab verən yaxşı bir səviyyədə qurulmuşdu. Ona görə də yolunu yeni başlayan bir gəncin təhsilini oradakı Şərq fakültəsinin İran şöbəsində davam etdirmək imkanı qazanması bir səadət idi. 1945-ci ildə Böyükağa artıq Moskvada idi və o illərdə Asiya Xalqları İnstitutundakı ilk azərbaycanlı tələbələrdəndi. Moskva həmin çağlarda Sovet İttifaqının bütün başqa şəhərlərindən daha artıq diqqət mərkəzində idi və elm nəzərindən yanaşılırsa da, Moskva əsl paytaxt

idi və bu münbit mühitin sayəsində 1940-cı illərin ikinci yarısında, 1950-60-cı illərdə Moskvada Azərbaycanın bir neçə böyük şərqşünası yetişdi ki, onların sədası dünyaya çatdı. Üç Əliyev – iranşünas Rüstəm Əliyev (1929–1994), Hindistanın farsdillli ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis Qəzənfər Əliyev (1930–1984), İran tarixi üzrə ən üstün alimlərdən biri sayılan Saleh Əliyev (1929–2006) – bunlar ən öndə gedənlər idilər. Ancaq onlardan başqa da həm Asiya Xalqları İnstitutunda, həm Şərqşünaslıq İnstitutunda, həm də Moskva Dövlət Universitetində xeyli azərbaycanlı alim vardı ki, onlar yetərincə yüksək sanbal sahibi idilər.

Bəlkə taleyi bu cür yox, başqa təhər cərəyan etsəydi, Böyükağa Hüseynov elə SSRİ paytaxtında qalardı və Moskva həmin çağlarda bir təkən nöqtəsi idi ki, şöhrətlənmək, tanınmaq, daha dərnlərə getmək üçün meydan açırdı. Ancaq 1949-cu ildə təhsilini İran üzrə referent-tərcüməçi ixtisası ilə başa vurandan, bir neçə il hərbi sahədə çalışandan sonra Böyükağa Hüseynov Bakıya qayıdır, Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutunda işə qəbul edilir. Gələn kimi də dərhal idiomatik ifadələrlə bağlı araşdırmaya başlayır [12, 4].

Sonralar bir yerdə çalışacağımız, yalnız bir institutda deyil, hətta eyni “İran filologiyası” şöbəsində işləyəcəyimiz görkəmli alim Böyükağa Hüseynovu əslində mən qiyabi olaraq uşaqlıq illərindən tanımışam. 1961-ci ildə onun “Rəvayətli ifadələr” adlı bir kitabı çıxıb [16] (O il Böyükağa Hüseynov üçün çox avand olmuşdu. Həmin il namizədlik dissertasiyası əsasında yazdığı – “Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu” adlı kitabı da [6] işıq üzü görmüşdü). Təbii ki, mən “Rəvayətli ifadələr”i daha sonralar, 1960-cı illərin sonralarına doğru oxudum və çox təsirləndim. O kitabı kim görüb və oxuyubsa, hamısının çox yüksək təəssüratı var. Çünki bu kitabda ayrı-ayrı atalar sözlərinin, el məsəllərinin, müəyyən ifadələrin tarixinə enilir, onların dilə, düşüncəyə necə gəlib çatmasının hekayəti nəql edilir. Yəni oradakı hər bir qanadlı ifadə haqqındakı rəvayət əslində müstəqil tədqiqatdır və bu, oxunub qırağa qoyulan deyil, vaxtaşırı açıb vərəqləyəsi gərəkli qaynaqdır. Bunu kitaba mükəddimə yazmış Əliyar Qarabağlı (1901–1969) da ayrıca qabardır: “Müəllifin tədqiqatındakı ən orijinal cəhət rəvayət və ya ifadələrdən qısa əxlaqi nəticələr, hökmlər çıxarmağa çalışması, irəli sürülən fikri, bir növ, ümumiləşdirməyə cəhd etməsidir” [16, 6].

Əliyar Qarabağlı bir az irəli gedərək Böyükağa Hüseynovun bu ilk kitabını bütövlükdə folklorşünaslığımızda əlamətdar hadisələrdən biri sayırdı: “Bu kitabı Molla Nəsrəddin lətifələrindən sonra məsəl, rəvayət və obrazlı ifadələrin toplanması, öyrənilməsi və nəşri sahəsində ilk və müvəffəqiyyətli addımdır” [16, 10] (Bu kitabın nəşri ərəfəsində Böyükağa Hüseynovun nəşriyyatla ardıcıl yazışması olmuşdu. Əvvəlcə nəşriyyatdakılara razılığını yetirirdi ki, belə bir güclü redaktor seçiblər: “Bu kitabça üçün çox ləyaqətli bir redaktor tapdığımız üçün təşəkkür edirəm. Mən Qarabağlı yoldaşı heç tanımırdım. Amma onun yazdığı rəydən və verdiyi məsləhətlərdən çox bilikli və kamil mütəxəssis olduğunu yəqin etdim. Onun məsləhətlərinin böyük əksəriyyəti ilə razıyam və onları düzəlişlər zamanı nəzərə almışam” [10, 1]. Ardınca da Əliyar Qarabağlıya ayrıca məktub yollayaraq minnətdarlıq edirdi: “Hörmətli Əliyar müəllim! Təəssüfənə, Sizin nə ev, nə də iş ünvanınızı bilmədiyimdən nəşriyyat işçilərinə əziyyət verərək onların vasitəsilə bu məktubu sizə yetirməli oldum. Yazdığınız rəy mənim son dərəcə xoşuma gəldi. Çox cüzi istisna ilə qeydlərinizin hamısı ilə razıyam. Mən sizi şəxsən tanımasam da, yazdığınız rəy və verdiyiniz məsləhətlər səmimi qəlbədən kitabçanın yaxşı çıxmasına səy göstərdiyinizi düşünməyə tamamilə haqq verir. Sizin vaxtınızı almaq istəmirəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki,

qeydlərinizin 90 faizindən çoxunu nəzərə almışam. Əlyazması ilə göndərdiklərimin məndə surəti olmadığından onları dəyişdirə bilmədim. Bu zəhməti, yəqin, siz çəkməli olacaqsınız. Əliyar müəllim, xahiş edirəm, əsər üzərindəki işinizin gedişi haqda mənə ətraflı məktub yazasınız. Mən sizin bu işə can yandıрмаğınızı bildiyimdən, az-çox dəyərli bir kitabça meydana çıxaracağımıza şübhə etmirəm” [10, 2]).

Dilçilik İnstitutunda Böyükağa Hüseynov qısa müddət işləmişdi, amma o kiçicik müddətin də bu sayaq mükəmməl bir bəhrəsi qaldı və indiyədək də qiymətliyini hifz etməkdədir.

Yəni Böyükağa Hüseynov harada qısa, ya uzun müddət çalışıbsa, oradakı əməkləri mütləq sonra illərlə yaşayacaq bəhrəsini verib. Çünki həmişə səy göstərüb ki, əməyi səmərəsiz qalmasın, elə bəhrələr versin ki, sonrakı onillər və daha uzun vaxt içərisində yaşamaq haqqı olsun.

Moskvada təhsil almışdı, ruscası da, farscası da mükəmməl idi və belə insanlara o dövrdə siyasi nöqtə-yi nəzərdən də dövlətin çox ehtiyacı vardı. Ona görə Böyükağanı elm sahəsindən ayıraraq Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə işə cəlb edirlər. Bu, nəhəng dövlətin idarəçi şəbəkəsində təmsil olunmaq demək idi və 1950-60-cı illərdə belə bir yerdə kiçik olsa belə vəzifə tutmaq dövrün meyarları ilə şərəfli və həm də böyük perspektivlər vəd edən, yollar açan idi. Ancaq Böyükağa Hüseynovun ürəyi elmlə idi və ədəbiyyat onu özünə doğru çəkirdi. Onun ədəbiyyat sevgisinin də lap erkən yaranmasının sübutu ortadadır. 14-15 yaşlarından, hələ ədəbiyyat və elm yolunu tutmasından xeyli əvvəl şeirlər yazmağa başlamışdı. Bütün ömrü boyu şeir yazsa da, Böyükağa Hüseynov əsla şairlik iddiasında deyildi. Ancaq öz bildirməsincə, ömrün ortasına çathaçatda düşünmüşdü ki, bu şeirlərə də vəfasızlıq etmək olmaz. Bütün yazdıqlarını 1966-cı ilin avqustunda imkan daxilində toplamağa başlamışdı və yığa bildiklərini qovuşduraraq ayrıca bir toplu kimi cildlətdirmişdi. Bu, onun bir nüsxədən ibarət kitabıdır. Çünki həmin şeirlər toplusuna yazdığı önsözdən də belə məlum olur ki, məqsədi heç də haçansa bu şeirlər məcmuəsini kitaba döndərmək deyil, sadəcə, yaxınların, dostların oxuması üçündür. Həmin topluya “Müəllifdən” adlı müqəddiməsində bu məcmuənin yaranma tarixçəsini belə nəql edirdi: “Mən heç vaxt özümü şair hesab etməmişəm. Lakin şeir yazmağa çox tez başlamışam. Yazdıqlarımın böyük əksəriyyəti itib-batmış, cüzi hissəsi isə ayrı-ayrı kağız parçaları üzərində təsadüfən bu günə qədər salamat qalmışdır ki, onların bir qismini əsasən iki səbəb üzündən bu məcmuədə toplamağı məqsədəuyğun saydım. Əvvəla ona görə ki, mən ömrümdə əvvəl əlimə qələm alıb, sonra şeirin məzmununu fikirləşməmişəm. Yaxşı-pis nə yazmışamsa, günlərlə beynimdə gəzdirdikdən sonra kağız üzərinə köçürülmüşdür. Buna görə də həmin şeirlər, hər halda onların böyük qismi həm qayğısız, həm də qayğılı keçmiş cavanlıq dövründə baş vermiş hadisələrlə, keçirdiyim sevinc və kədər, iztirab və həyəcanlarla bilavasitə əlaqədardır. 40 il dünyada ömür sürdükdən sonra dönüb öz həyatıma baxırkən bu şeirlər mənim təsəvvürümdə çox hadisələri canlandırır, çox adamları yadıma salır, bir növ, ruhumu oxşayır, onu təmiz hiss və duyğularla qanadlandırır. Məcmuəni tərtib etməkdə ikinci məqsəd bu vaxta qədər hifz olunmuş əsərlərin gələcəkdə də itib-batmamasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Qoy dost-aşnalar onları oxusunlar. Əgər heç olmazsa bir-ikisindən xoşhal olub bədii zövq alarlarsa, mən bunu da özüm üçün böyük səadət sayaram” [1, 7].

Belə yazsa da, bu ifadənin arxasında dərin təvazö dayandığı duyulmaqdadır. Çünki həm əruz, həm heca vəznində, həm lirik, həm satirik, həm ictimai-siyasi məzmunlu sıra-sıra şeirləri var və oxuduqca hiss edərsən ki, bunlar artıq bişmiş, yetkin

bir qələmin məhsuludur. Bunu da qeyd edir ki, topladıqları heç də yaratdıqlarının hamısı deyil, yazdıqlarının bir çoxu itib-batıb, hətta müəyyən hissəsi arxivlərə verilsə də, ailəsində olanların pərakəndəliyi sezilməkdədir.

Belə olması təəccüblü deyil. Bir çox ünvanlar dəyişmiş, gah o, gah bu şəhərdə, gah o, gah bu işdə çalışmışdı. Amma hər halda tapa bildiyi şeirlərdən ilki 1939-cu ildə yazılıb. Onda Böyükağa Hüseynov hələ məktəbli idi, ancaq məktəbli olarkən də şeirində gələcək boyu hər zaman onunla qalacaq özünəməxsus inadcılığın, sistemli ardıcılığın işartıları görünməkdədir: şeirini məktəbə həsr edib, yay tətili başlanıb. Bir neçə ay məktəbdən aralı olacaq. Yay tətili idi və təbii ki, o da başqa şagirdlər kimi, dincəlməyə getmişdi. Ancaq o, məktəbdən, kitabdan, dərslikdən bir neçə aylıq zəruri ayrılığı da narahat qarşılayırdı:

**Əziz məktəb, üç aydır ki, ayrılmışam qucağından
Almış məni qucağına vətənimin yaylaqları.
Ayrılmayır könlüm səndən, sənət, bilik ocağısan,
Qəlbim quştək qanadlanıb uçmaq istər sənə sarı [1, 102].**

Bu yığcam mətndə Böyükağa Hüseynovun ruhu, varlığındakı illər boyu onunla böyüyəcək ardıcılıq, məqsədyönlülük xüsusiyyəti əksini tapıb. Həmin şeiri yazanda Böyükağanın vur-tut 13 yaşı var, ancaq 13 yaşında ikən də qələminin artıq duyğularının sözünə danışıqsız baxdığı anlaşılır. Lakin misraların necə yetkin qələmdən çıxıbmiş kimi görünməsi o mətləbə də işarə vurur ki, demək, bundan qabaq da Böyükağanın başqa şeirləri az deyilmiş, yəni 13 yaşınadək də yazırmış. “Qəlbim quştək qanadlanıb uçmaq istər sənə sarı”, – söyləyən Böyükağa Hüseynov məktəbə sarı, biliyə sarı, kitaba sarı uçmaq istəyirdi və 13 yaşındaykən qəlbinə hakim kəsilən belə qənaəti varmışsa, aydındır ki, daha onu bu istəkdən döndərmək mümkünsüzdü.

Böyükağa Hüseynov Rusiyada olduğu, ali təhsilini başa vurduqdan sonra əvvəlcə hərbi-siyasi sahədə və ardınca dövlət işində – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində çalışdığı dövrdə əslində tələyin ona nəsib etdiyi bir trampinə qalxmış kimi idi. O dövr üçün bu, hər kəsdən ötrü, illah da bir azərbaycanlı üçün həddindən artıq ciddi yüksəliş idi. Böyükağa Hüseynovun qabağına düşən, onu irəlilədən, ona təkan verən arxası, dayağı yox idi. Nəyə müvəffəq olurdusa, öz əməyinin, qabiliyyətinin sayəsində idi. Onu görmüşdülər, biliyini, istedadını qiymətləndirmişdilər ki, irəli çəkmişdilər və məsul vəzifələr vermişdilər. Ancaq təxminən 13 il siyasi vəzifələrdə, partiya işində çalışmışdı və həmişə də çox məsul, yüksək vəzifələr tutmuşdu. Bu isə elmi və bədii yaradıcılığı istisna edən karyera idi. Özü mənə söyləyirdi ki, bizə qəti tapşırıq vardı ki, partiya işindəsənsə, vəzifə tutursansa, elmi, ədəbiyyatı, digər məşğuliyyətləri mütləq bir qırağa qoymalısan, çünki onlar səni əsas işindən ayıracaq, burada daha çox fayda vermək imkanlarını nə şəkildəsə azaldacaq.

Bu da Böyükağa müəllimin xatirələrindəndir ki, Bakıda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsində çalışdığı zaman günlərin birində şöbələrinin müdiri onların iş otağına girir. Əməkdaşlardan birinin masasının üstündə əsas işinə dəxli olmayan digər məşğuliyyətinin izini görür. O işçinin də yazı-pozusu varmış, hansısa jurnal üçün məqalə hazırlayırmış və ayrı-ayrı kitablar, qeydləri olan vərəqlər masasının üstündə düzülübmüş. Şöbə müdiri buna şahid olunca ləngitmədən təqdimat hazırlayır, həmin adamı qoyulmuş şərti pozduğuna, iş vaxtı başqa məsələlərə vaxt ayırdığına görə vəzifəsindən kənarlaşdırırlar.

Böyükağa Hüseynov isə ədəbiyyatsız, elmsiz qala bilmirdi. Özü də söyləyirdi, sonralar övladları da bunu danışılar ki, istər Bakı, istərsə də Moskvada, partiya işindəyəkən ölçüsüz iş rejimində çalışır, iş rəsmən saat 5-də-6-da bitsə də, bəzən 7-yə, 8-ə, hərdənsə hətta 9-dək kabinetdə cari yazı-pozuyla məşğul olurlmuşlar: tapşırıqlar vardısı, hökmən yerinə yetirilməli idi, ona görə də çox zaman evə yorğun-argın gəlirmiş. Böyükağa Hüseynov intizamlı adam idi və “olmaz” deyildiyindən işdə yaradıcılıqla məşğul olmaq məsələsini qatlayıb qoymuşdu bir kənara. Ancaq qələminə, şeirinə, elminə də dönük çıxmırmış. Yuxusunun hesabına vəfasını sübuta yetirmiş. Yuxusundan kəsirmiş – gecə 1-ə, 2-dək oturmuş, hərdən lap işıqlananacan qələmkəğızı ilə olurlmuş. Həmin 1950-ci illərin yazıları da qalmaqdadır. Hər birinin altında tarixi var: hansı ildə, hansı ayda, hansı gündə yazdığını göstərib. Baxıb sıraladıqca görürsən ki, məhz həmin hərbi-siyasi, məsul dövlət qulluqlarında olduğu illərdə, aylarda, günlərdə bədii və elmi yaradıcılıq baxımından da əsla bekar dayanmayırmış, həmişə yazıb-yaradırmış.

1960-1961-ci illər Böyükağa Hüseynovun siyasi karyerasında əlamətdar dövr idi. Əvvəlcə Moskvada, Kremldə ona vəzifə verilməsi, ardınca isə Asiya Xalqları İnstitutuna məsul işə gətirilməsi, gələn kimi baş elmi işçi təyin edilməsi azərbaycanlıların Moskvada yüksək vəzifələrdə barmaqla sayılacaq qədər az olduğu bir zamanda, əlbəttə ki, fərəhləndirici uğur idi və bunu Bakıdakılar, bizim Mərkəzi Komitədə oturan, kadr siyasəti ilə məşğul olanlar da müşahidə etməmiş deyildilər.

Böyükağa Hüseynov elə Moskvada olduğu həmin dövrdə – 1962-ci ildə “Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir.

İrəliləyişi üçün üfüqlər bir az da geniş açılır. Ancaq Vətən onu çəkirdi, Azərbaycana qayıtmaq istəyirdi. Görünür, hansısa məqamlarda istəyini anlada bilmişdi və onun Bakıya qayıtmasına icazə verilmişdi.

Böyükağa artıq nomenklaturada idi və onun Moskvadakı irəliləyişinin Bakıdan görünməsi, heç şübhəsiz ki, elə həm də oradan birbaşa təkən şərait yaratmışdı ki, respublikaya qayıdınca Elmlər Akademiyasına yönəldilsin, Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda direktor müavini təyin edilsin. Amma Böyükağa Hüseynov institutda işə başlayanda ona eyni zamanda həm də İran filologiyası şöbəsinin müdiri vəzifəsi verilmişdi.

Bakıya gəlib çatanacan Böyükağa Hüseynov mükəmməl həyat, elm və dövlətçilik məktəbi keçmişdi. Onun Moskva illərinin ən əhəmiyyətli qazanlarından biri orada görkəmli alimlərlə ünsiyyət, böyük elmlə baş-başa yaşanmış, həyəcanı heç vaxt sönməyəcək, solmayacaq günlər, saatlar idi.

XX yüzildə şöhrəti Sovet İttifaqından çox-çox kənarlara yayılmış və yaratdıqları bu gün də yaşayan, gələcəkdə də dəyərini saxlayacaq Vasili Bartold (1869–1930), Aqafangel Krımski (1871–1942), İqnati Kraçkovski (1883–1951), Vladimir Qordlevski (1876–1956) kimi zirvə alimlər vardı – bunlar nəhənglər idilər və o misilsizlərdən biri də Yevgeni Eduardoviç Bertels idi (1890–1957).

Əsasən İran ədəbiyyatı, farsdilli poeziya üzrə mütəxəssis olan Yevgeni Bertels Azərbaycanın dostu və xeyirxahı idi. Nizami Gəncəvi haqqında ilk böyük monoqrafiyanın müəllifi, “Azərbaycan şairi Nizami” adlı əsərin də yazanı məhz professor Yevgeni Bertelsdir [21].

Yevgeni Bertels ömrü boyu Azərbaycanı sevmişdi, Azərbaycana sadıq olmuşdu və Azərbaycanın neçə görkəmli şərqşünas alimə çevriləcək gəncinin də müəllimi,

ustadı məhz Bertels idi. Onları yetişdirirdi, onlara Moskva elmi mühitində havadarlıq edir, yol açırdı. Böyükağa Hüseynovun da müəllimi Bertels olmuşdu. Böyükağa Hüseynov müəllimi Bertelsi həmişə məhəbbətlə yad edirdi və danışdı ki, Bertelsin yetirmələrindən iki nəfər, iki azərbaycanlı, o – Böyükağa Hüseynov və Qəzənfər Əliyev bu böyük alimə daha yaxın idilər. Söyləyirdi ki, biz Bertelslə ötən hər anı qənimət sayar, yanından əl çəkməzdik. Çünki Bertelsin ağzından çıxan hər kəlmə bizimçün bir tütyə, qızıl kimi idi, o, bilik, mərifət saçırdı, ondan hər ləhzə öyrənmək imkanı vardı. Qəzənfər Əliyev də, Böyükağa Hüseynov da Moskvada qəribdilər, kasıb ailələrin uşaqları idilər, ailələrinin elə imkanı yoxdu ki, onlara hansısa arada pul-para göndərsin. Yalnız təqaüd hesabına yaşayırdılar. Böyükağa müəllim etiraf edirdi ki, çox günlərimiz olub ki, Qəzənfərlə Lenin kitabxanasına səhər girib, oradan axşam çıxırdıq. Hər qəpiyimizi hesablayırdıq, çox vaxt orada – Lenin kitabxanasında keçirdiyimiz uzun saatlar boyu gün ərzində yediyimiz bircə bulka olurdu – cibimizdəki qəpikləri üst-üstə qoyub bir bulka alırdıq, bölürdük, yarısını o yeyirdi, yarısını mən, naharımız bu olurdu.

Belə çətinlikləri adlaya-adlaya, usanmadan, bezmədən, qarşıdakı elm işığından güc və ləzzət alaraq oxumuş, çalışmış, yaşamışdılar. Ona görə də iz qoya bildilər. Ona görə də gedəndən sonra da adları yaşayır.

1950-60-70-ci illərdə şərqsünaslıq Sovet İttifaqında xüsusi prestijli tədqiqat istiqamətlərindən idi. Çünki bu, sadəcə, elm sahəsi deyildi. Bu, Sovet dövlətindən ötrü həm də siyasət idi. Onun Yaxın və Orta Şərqdə apardığı siyasətdə arxalandığı əsas dayaqlardan biri məhz Şərqsünaslıq İnstitutu idi. Kreml oradan daim müxtəlif məsələlər üzrə arayışlar, təhlillər istəyirdi və institutda güclü alimlər dəstəsi çalışırdı ki, bu tapşırıqları ən yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə qadir idi.

Böyükağa Hüseynov Moskvadan Bakıya qayıdaraq Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda fəaliyyətə başlayanda həmin təcrübələri də özü ilə gətirmişdi, o, bir adamda iki şəxsiyyəti birləşdirirdi: həm siyasət, həm dövlət adamı idi. Filoloji elmin, orientalistikanın ehtiyac duyduğu araşdırmalar öz yerində, həm Moskvada və Bakıda Mərkəzi Komitədə, həm SSRİ paytaxtındakı ünlü Asiya İnstitutunda işləyərkən Böyükağa Hüseynov dövlətə də Şərq siyasəti ilə bağlı elmdən nələr gərək olduğunu, dövlət siyasətinin maraqlarını təmin edəcək hansı işləri yerinə yetirməyin lazım olduğunu, bu institutdan nələr istənilə bilərin hüdudlarını yaxşı dərk etmişdi. Həmin səbəbdən də Bakıda Elmlər Akademiyasında çalışdığı vaxtlarda Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda direktor müavini vəzifəsini yerinə yetirərkən o, müəyyən dərəcədə dövlət və elm arasında da bir səriştəli əlaqələndirici, yalnız yuxarıdan gələn tapşırıqları yerinə yetirməyib, yuxarılara ideyalar, təkliflər verən bilgin koordinator vəzifəsini yerinə yetirir, bütün başqa faydalı elmi fəaliyyətləri ilə yanaşı, mütəmadi olaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə əlaqədar sanballı hesabatların, təhlillərin hazırlanmasına səylər qoyurdu. Böyükağa Hüseynov 1962-ci ildən 1981-ci ilə qədər Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda direktor müavini vəzifəsini yerinə yetirdi. Sonra rəhbərlik dəyişdi və akademik Həmid Araslının yerinə akademik Ziya Bünyadov gətirildi.

Yeni rəhbərliyin Böyükağa Hüseynova münasibəti bir qədər qısqanc oldu. Bunun bir sıra başqa səbəbləri ilə yanaşı, bu amil də vardı ki, Böyükağa Hüseynov Azərbaycanda şərqsünaslıq ixtisası üzrə Elmlər Akademiyamızın müxbir üzvü seçilmiş ilk alim idi (1980, mart), söz yox, yaşasaydı, bir neçə il sonra növbəti seçkilərdə elə həqiqi

üzv də seçiləcəkdə. Təbii, vəzifədə olması da bu istiqamətdə müsbət təsirini göstərəcəkdə. Amma sağında-solunda şərqsünas olan adamlar vardı, onlar başqa ixtisas üzrə akademik rütbəsi qazanmışdılar, Böyükağa Hüseynovun – bir azərbaycanlının sanki sevinilməli olan bu uğuruna gizlətmədən həsəd aparırdılar. Eyni münasibətin necə qəddar tərzdə həmin institutda şöbə müdiri olan böyük alim akademik Əbdülkərim Əlizadəyə (1906–1979) bəslənildiyinin də şahidiyik.

Bir elmi yazıda emosional kimi görünə biləcək belə məqamlara ona görə yer veririk ki, bunlar, sadəcə, insani hisslər deyil, elm tariximizin səhifələridir və tarix gərək həm də canlı şahidlərin ifadələrini hafizəsində qeydiyyata ala ki, elmi mühitdəki irəliləyişlərin həm də mütəmadi belə xoşagəlməz fonu olduğundan insanlar xəbər tutsun. Böyükağa Hüseynov institut rəhbərliyindən kənarlaşdırılsa da, heç olmazsa 1962-ci ildən ictimai əsaslarla rəhbərlik etdiyi “İran filologiyası” şöbəsinin müdiri kimi vəzifəsində qaldı, lakin yenə sıxma-boğmalar institut kollektivinin açıqca gördüyü halda davam edirdi. Bütün baş verənlərin bəd təsiri özünü göstərməyə bilməzdi. Bütün bu təzyiqlər Böyükağa Hüseynovun səhhətini laxlatdı, 1983-cü ilin 31 mayında, yaradıcılığının ən bəhrəli, ən müdrik bir çağında, 57 yaşında ikən qəfilcə həyatdan getdi. Hələ yaşaya, çox faydalar verə bilərdi. Bunun sübutu da onun qələmindən, düşüncəsindən, duyğularından doğmuş və yaşamaqda davam edən əsərləri, arxivindəki yarımçıq əlyazmalarıdır.

Azərbaycan şərqsünaslığının “qızıl dövr”ü və Böyükağa Hüseynovun İran filologiyasına əsas töhfəsi

1960-70-ci illər Azərbaycan şərqsünaslığının parlaq dövrüdür. O dövrdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində hərəsi bir neçə məziyyətiylə üstün qiymətli alimlər çalışırdı – Rəhim Sultanov, Mübariz Əlizadə, Ələsgər Məmmədov (1919–2000), Yusif Ziya Şirvani, Əhməd Şəfai (1912–1993), Nəyyarzaman Hatəmi (1916–2000), Malik Mahmudov (1938–1991), Təhminə Rüstəmovna (1926–2021), Həsən Mahmudov (1925–1994), Vasim Məmmədəliyev (1942–2019) və digərləri. Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu isə əsl mərkəz idi. Rəhbərlikdə çox uğurlu tandem – direktor Həmid Araslı, müavini Böyükağa Hüseynov. İnstitutun şöbələrində hərəsi Azərbaycanın bir şərqsünaslıq ulduzu olan alimlər – filosoflar Əbdülhüseyn Ağahi (1918-1982), Əhməd Əminzadə; mətnşünaslar Əbdülkərim Əlizadə, Ağamir Quliyev (1926–1993), Tahir Məhərrəmov, Əbülfəz Rəhimov (1930–1995), ədəbiyyatşünaslar Əkrəm Cəfər, Həmid Məmmədzadə (1924–2000), tarixçilər Ziya Bünyadov, Mirqasım Çeşməzər (1920–2000), Raufbəy Seyidov (1924–1989), Şövkət Tağıyeva (1926–2015), Rauf Hüseynov (1929), onlarla yanaşı nisbətən cavan parlaqlar, onlardan da gənc, çox keçmədən Azərbaycanın aparıcı şərqsünaslarına çevriləcək gənclər... digərləri. Onların hər yeni məqaləsi, hər təzə kitabı mühitdə hadisəyə çevrilirdi. Heyiflər ki, institut rəhbərliyindən o gözəl tandem gedəndən sonra asta-asta çöküş başlandı, qüdrətli kollektivin üzvləri bir-bir oradan aralandılar, yaxud kənarlaşdırıldılar, daha bərpa olunmayacaq solğunlaşma, geriləmə başlandı.

1960-cı illərin sonlarında artıq Böyükağa Hüseynov doktorluq dissertasiyasını tamamlamaq üzrə idi. O, İran ədəbiyyatında farsların “şer-e no” – “yeni şeir” dediyi cərəyanla məşğul idi. Əslində bu cərəyanın da təməlinə dayanan yeni fars şeirinin qurucularından biri, azərbaycanlı şair Həbib Sahir (1895–1985) idi. Böyükağa

Hüseynova nəsb olmuşdu ki, 1970-ci ildə yanvar-mart boyunca İrana elmi ezamiyyətə getsin. Məqsəd birbaşa ölkənin içərisində olmaq, arxivlərdə işləmək, yaşayan şairlərdən müsahibələr almaq və dissertasiyasını daha zəngin bir hala gətirmək idi. İranın bir sıra ocağkı görkəmli alim və ədibləri ilə, o sıradan, Həbib Sahirlə də görüşləri, kitabxana və arxivlərdə apardığı iş dissertasiyasının yetərincə sanballı alınmasına çox kömək etdi. Həmin illərdə İran mövzusunda, xüsusən də müasir dövrə aid bizlərdə yazılan əsərlərin əsas qüsuru ən son mənbələrlə tanış ola bilməmək idi. Əlaqələr, get-gəllər zəif idi, alimlərimizin xarici ölkələrlə rabitələr qurmaq imkanı son dərəcə məhdud və nəzarət altında idi. Böyükağa Hüseynova isə belə bir nadir girəvə nəsb olmuşdu. Əlbəttə, ona belə uzun müddətə səxavətlə elmi ezamiyyət icazəsi verilmişdisə, əvəzində qarşısında qoyulan tələblər də vardı. Sovetin xarici siyasətində o dönmədə İranın mühüm yeri vardı, ölkədə gedən proseslər, əhalinin əhval-ruhiyyəsi, ictimai-siyasi həyatın vəd etdiyi perspektivlər haqda birinci əldən səhih məlumatlar çox lazım idi. Bu baxımdansa Böyükağa Hüseynov çox münasib seçim idi. Həm yaxşı alim idi, həm də siyasi cəhətdən yetkin, dövlət işinə yaxından bələd insandı. Ona görə də Böyükağa Hüseynova bu 3 ayda İran boyu şəhər-şəhər, kənd-kənd rahatca gəzib-dolaşmaq, ən müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri ilə çoxsaylı görüşlər keçirmək icazəsi və imkanı verilmişdi. Nəinki xaricə belə elmi ezamiyyətə gedənlərin, hətta adicə turist səfərinə çıxanların da sovet onillərində hər addımı Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi əməkdaşlarının nəzarəti altında ötürdü. Böyükağa Hüseynova isə belə sərbəstlik birbaşa Moskvanın rüsxəti ilə verilmişdi, çünki onlar səfər gedişində də, səfərdən sonra da aparılmış müşahidələr barədə müfəssəl hesabatlar umurdular. Böyükağa Hüseynovun Moskvaya da, burada – Azərbaycanda respublikanın mühüm əlaqədar qurumlarına da təqdim etdiyi həmin yerli-yataqlı hesabatın surəti onun arxivində də qorunub saxlanmaqdadır. Bu zəngin məlumatlı və peşəkar təhlilli yazı həm İranın ozamankı elmi, pedaqoji, ədəbi və mədəni həyatı haqqında aydın təsəvvür oyadır, həm İranın daxilində cərəyan edənlərə ayna tutur, həm cəmiyyətin hər təbəqəsi ilə bolluca ünsiyyət əsasında xalqın ovqatı barədə dürüst bilgiləri çatdırır, həm də İranla münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı təklif və tövsiyələri ortaya qoyurdu. Birbaşa 1970-ci il İranının insanlarının nəbzindən tutularaq hazırlanmış o hesabatda Güney Azərbaycanla əlaqədar da əhəmiyyətli müşahidələr əks olunmuşdu. Bu hesabat, əlbəttə ki, bir çox ayrıntıları ilə qapalı idi, nəşr üçün nəzərdə tutulmamışdı, hansısa strateji addımların atılmasından ötrü istifadə edilən mənbə idi. Böyükağa Hüseynov ömrü boyu, özü də etiraf etdiyi kimi, haçansa çap oluna bilər ehtimalını ağına gətirmədən hər cümləsinin üzərində işlədiyi, sayını unuduğu qədər gərəkli təhlil və hesabatlar yazmışdı. Ancaq bu gün həmin hesabat həm İran tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı ərəfəsində ölkədəki siyasi, itisadi, mədəni, elmi mənzərəni bütöv göstərdiyinə, həm də görkəmli alimin özünün bioqrafiyasının önəmli bir parçasının hekayəti kimi qavrana bildiyindən oradan müəyyən kəsikləri arxiv sükutundan xilas edərək üzə çıxarmaq zəruridir: “SSRİ Elmlər Akademiyasının təqdimatı və İranın 6 elm və təhsil müəssisəsinin dəvəti ilə 3 ay ərzində Tehran, Məşhəd, İsfahan, Şiraz, Qum, Tus, Nişapur, Abadan, Savə, Qəzvin, Rəşt, Pəhləvi şəhərlərində və İranın onlarla kənd və qəsəbəsində oldum. İran Məclisinin Səpəhsalar kitabxanasında, Bonyad-e Fərhang-e İran İnstitutunun kitabxanasında, İran Milli Kitabxanasında, Tehran Universitetinin kitabxanasında işim faydalı oldu. Bu kitabxanalarda və əlyazma fondlarında Xaqaninin, Füzulinin, Caminin, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundova aid əlyazmalarını, İran–Azərbaycan ədəbi və mədəni əlaqələri, yeni və ən yeni fars

ədəbiyyatı haqqında xeyli mənbələr tapdım. İrandakı təhsil proqramı, tədris prosesi, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyəti, humanitar fakültələrin işi ilə tanış oldum. Təbrizdən başqa digər universitetlərin işi ilə tanış oldum. İsfahan Metallurjiya Kombinatının tikintisinin gedişi ilə tanışlıq da bu əsnada baş verdi. Firdovsinin, Sədinin, Hafızın, Xəyyamın, Əttarın, Kəmal ül-mülkün, Persepolisə Kuruşun məqbərələrinin ziyarətində oldum. Ölkənin müxtəlif mədəniyyət abidələrini ziyarət etdim. İranın görkəmli alim və ziyalıları – Şücaəddin Şəfa, Məcid Yektayi, Pərviz Natel Xanlari, Fəryar, İrac Əfşar, Yəhya Zoka, Kuçuli, Ricai, Əli Rza Mehran, Mətini, Fuquhi, Şahhüseyni ilə görüşlərim oldu. Müasir fars ədəbiyyatı, Azərbaycan–İran ədəbi əlaqələri, Azərbaycan xalqının həyatı, SSRİ-də və Azərbaycanda şərqsünaslıq, SSRİ-də müsəlmanların və İslam dininin vəziyyəti, Sovet–İran dostluğu, Sovet İttifaqının İrana köməkləri haqqında 40-a yaxın söhbətlər apardım və mühazirələr oxudum. Fəhlələrlə, ticarət işçiləri ilə, kəndlilərlə, tələbələrlə və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin adamları ilə görüşlərim oldu. Doktor Şəfanın xahişi ilə onun “İranşünaslıq dünyası” kitabının birinci cildinə rəy yazdım və həmin fəslin SSRİ-dəki iranşünaslıq fəslinə əlaqədar xüsusi qeydlərimi bildirdim. “Süxən” və “Firdovsi” jurnallarında çap edilmək üçün üç məqaləmi təhvil verdim. İran mətbuatının nümayəndələrinə söhbət verdim və həmin müsahibələr “Keyhan” və “Keyhan-internəşnl” qəzetlərində dərc edildi. Sovet səfirliyi və konsulluğunun işçiləri qarşısında çıxış etdim. İrandakı mütərəqqi düşüncəli Azərbaycan ziyalıları ilə şəxsi əlaqələr qurdum” [20, 1-3].

Elə bu qısa başlanğıc Böyükağa Hüseynovun İrandakı hərəkət trayektoriyasının nə qədər geniş, gördüyü işlərin nə qədər rəngarəng və miqyaslı olduğunu nişan verir.

Daha sonra Böyükağa Hüseynov İrandakı “ağ inqilab”, ona ayrı-ayrı təbəqələrin münasibəti, ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyətlə əlaqədar müşahidələrini və təkliflərini çatdırır. Bunu da bildirir ki, heç də Sovet İttifaqında dərc edilən iranşünaslıq yazılarında, o cümlədən, nəşr olunmuş kitablarda bu ölkədəki real vəziyyət düzgün təsvir etdirilmir. Vurğulayır ki, İrandakı inqilabi-demokratik təşkilatlar açıq fəaliyyət üçün heç bir şəraitə malik deyillər. Həm də bu, yalnız ona görə deyil ki, ölkədə polis rejimi qurulub. Təəssüflə qeyd edir ki, sovet iranşünaslığında bir sıra səbəblər üzündən İrandakı hazırkı ictimai-siyasi vəziyyət haqqında yanlış və qeyri-obyektiv qiymətləndirmə yer almaqdadır: “Bununla əlaqədar mənim İran alimləri ilə söhbətim oldu. Məxsusən doktor Ənvərlə üç söhbətimiz Mixail İvanovun “İran bu gün” və “Müasir İranın fəhlə sinfi” kitabı haqqında oldu. Əlbəttə, sovet araşdırıcısı tədqiqatını “bu, iranlıların xoşuna gəlir, yaxud gəlmir” prinsipi üzərində qurmamalıdır. İrandakı dairələrin xoşuna gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq, əgər bu, real faktlara əsaslanırsa, mövqeyini aydın və düzgün ifadə etməlidir. Təəssüflər ki, İvanovun kitabındakı bir çox məqamlar məhz bu baxımdan nəinki real vəziyyətlə uyğun gəlmir, hətta bir sıra yanlış qənaətlərin ortaya çıxması üçün də səbəb yaradır. Onun həmin kitabın 41-42, 47-48-ci səhifələrində torpaq islahatı ilə bağlı yazdıqları, 164-166-cı səhifələrdə İran fəhlələrinin maddi vəziyyəti ilə əlaqədar göstərdikləri, səhifə 32-də və digər səhifələrdə guya proletar ideologiyasının möhkəmləndiyi və inqilabi partlayışın yaxınlaşdığı haqdakı mülahizələri yanlış və zərərliyədir. Bizə elə gəlir ki, belə ifrat mövqələr tutmaq-dansa, ölkədəki real vəziyyəti açıb göstərmək və hazırkı vəziyyətin yaranmasına səbəb olan ictimai-siyasi və ideoloji amilləri qabartmaq lazımdır. Yoxsa ki, səhifə 23-də göstərilən kimi, “proletar ideologiyası getdikcə daha güclü olur və bu, tədricən proletariyatın iqtisadi siyasətdə və siyasi həyatda rolunun və əhəmiyyətinin artmasına

gətirib çıxaracaq” kimi heç bir əsası olmayan mülahizələri irəli sürmək doğru deyildir. Yoldaş İvanovun kitabı isə bu nöqtə-yi nəzərdən istisna deyil” [20, 3] (SSRİ Elmlər Akademiyası 1969-cu ildə tanınmış sovet iranşünası Mixail İvanovun (1909–1986) Böyükağa Hüseynovun xatırladığı 2 kitabını buraxmışdı: «Иран сегодня» və «Рабочий класс современного Ирана». Bu əsərlər Rusiyada yüksək qiymətləndirilirdi, hətta indiyədək də orada bu nəşrləri mötəbər kitablar kimi qəbul edirlər. Mixail İvanovun 1952-ci ildə çıxan “İran tarixinin öçerki” kitabı isə şərqşünaslıq fakültələrində dərslik kimi istifadə olunurdu, o cümlədən, bizdə də. Məndə həmin kitabın vaxtilə Əkrəm Cəfərin arxivində olmuş nüsxəsi var. Əkrəm Cəfər kitabın lap əvvəlində, tarixi təsadüfdən məhz 1970-ci ilin martında əsər haqda öz rəyini yazıb: “Bu kitabı oxuyan kimi oldum. Bu İvanov mənim tələbəm olsaydı, ona “3”dən artıq qiymət verməzdim”.

Göründüyü kimi, bu tarixçinin dərslik və dərs vəsaiti kimi tətbiq edilən əsərləri yanlışlarla dolu imiş və yəqin ki, o vaxtlar müasir İran tarixi üzrə SSRİ-də əsas mütəxəssislərdən sayıldığından dövlətə gərək olanda bir ekspert kimi ondan rəy də istənilmiş. Belə mətləblərdən agah olduğundan Böyükağa Hüseynov yuxarılara çatacaq hesabatında xəbərdarlığını edirdi ki, bu kitablarla ehtiyatlı olun, onların məlumatı əsasında proqnozlar hazırlamayın.

Ardınca Böyükağa Hüseynov daha bir xəbərdarlıq edir, müasir İran tarixini uzaqdan-uzağa öyrənməyin bilgidə naqisliyə apardığını, belə tədqiqatlara arxalanmağın səhv nəticələr çıxarmağa səbəb olduğunu bildirir: “Bizdə çoxlu məqalələr dərc edilmişdir ki, həmin yazılarda İranda aparılan islahatların guya “ictimai rəyi azdırmaq üçün gerçəkləşdirilir” fikri irəli sürülmüşdür. Həmin məqalədə təsdiq edilir ki, o islahatlar İran fəhlələri və kəndlilərinə heç bir şey vermir. Mən onlarla kənd məktəbində oldum, yüzlərlə torpaq almış İran kəndliləri ilə söhbət etdim. Əlbəttə, çətinliklər çoxdur. Lakin təsdiq etmək olmaz ki, bu islahatlar heç nə vermir. Biz bununla yalnız ictimai rəyi deyil, özümüzü də aldatmış oluruq. Və həm də belə baxış İrandakı xalq azadlıq hərəkatının indiki mərhələdə necə yarandığının mahiyyətini düzgün dərk etməyə imkan vermir. Hətta kəndlilərin və tələbələrin ayrı-ayrı təsadüfi etirazları yeni qaydaların bərqərar olmasına deyil, şah və hökumət tərəfindən qoyulmuş qanun və qaydaların kobud şəkildə pozulmasına yönəlib. Yəni hədəf həmin qaydaları pozan mülkədarlardır. Tələbələrin etirazı isə avtobuslarda gediş haqqının artırılması ilə bağlıdır. Həmin etirazlara səbəb olan qaydalar ləğv edilincə hər şey sakitləşmişdir” [20, 4].

Və Böyükağa Hüseynov apardığı müşahidələr əsasında nəticə çıxarır: “Yaxın illərdə İranda inqilabi etirazlar gözləmək sadələvhlükdür” [20, 7].

Davam edir: “Ziyalıların bəzi təbəqələri arasında populyar olan ideya burjua respublikası məsələsidir. Şahın və onun ətrafının çox çevik siyasi manevrlər etdiyini nəzərə alsaq, bunu da düşünmək olar ki, zəruriyyət və real imkan yaranarsa, bu təşəbbüsü, yəni burjua respublikası qurmaq təşəbbüsünü hakimiyyət özü reallaşdırma bilər. Çünki şah özü bəyan etmişdir ki, şah rejimi əbədi deyil. Ümumiyyətlə, belə bir təsəvvür yaranır ki, İranın hakim dairələri ictimai-iqtisadi həyatda yeni ilə köhnənin mübarizəsi kontekstində təşəbbüsü ələ almışlar” [20, 8].

Və ardınca Böyükağa Hüseynov bizim şərqşünaslığın bu məsələləri işıqlandırmaqda və təhlil etməkdə ləngiməsinin və düzgün mövqe tutmamasının səbəblərini izah edir: “Birincisi, alimlər öz tədqiqat obyektlərindən aralıdırlar, yalnız kitablar və qəzet materialları ilə işləyirlər; ikincisi, hələ ki, köhnə tədqiqat metodları qüvvətlidir və

işləkdir. Faktlar hazır konsepsiyalara tabe edilir; üçüncüsü, elmi-tədqiqat işlərinin praktik əhəmiyyətinə az fikir verilir” [20, 8].

Başqa sözlə, bu qeydləri ilə 3 ay ərzində İrani gəzib dolaşmış və real vəziyyəti bilavasitə gözləri ilə görmüş, eyni zamanda, çoxlu söhbətlərində mahiyyətə varmaq imkanı əldə etmiş Böyükağa Hüseynov gələcəkdə alimlərin məhz bu metodla işləməsini doğru sayır. Yəni ölkə içərisində olmaq, bilavasitə tədqiqatlar aparmaq, insanlarla ünsiyyət qurmaqla. Yalnız o təqdirdə ölkə haqqında daha səhih təsəvvürlər yarana bilər.

Yəqin ki, o vaxt bu təklif də nəzərə alınmışdır. Çünki 1970-ci illərin sonlarında baş verəcək İran inqilabına qədərki ərəfədə bu ölkədə Sovet İttifaqından gələn işləyən mütəxəssislərin sayı çoxaldı.

Tehran, Məşhəd, İsfahan, Şiraz universitetlərinin humanitar fakültələrində olmuş Böyükağa Hüseynov bunu seçdirirdi ki, oradakı tələbə və professor-müəllim heyətinin təqribən yarısı elmi işlə məşğuldur.

O, Tehran Universitetində 40 dəqiqəlik çıxış etdiyini və 45 dəqiqə sualları cavablandırtdığını da xəbər verir və sadalayır ki, bu illərdə sovet alim və şərqsünaslarından Aleksey Boldırev (1909–1993), İosif Braginski (1905–1989), Anna Rozenfeld (1910–1990), Rüstəm Əliyev, Kəmaləddin Ayni (1928–2010), Məhəmməd-Nuri Osmanov (1924–2015) və başqaları İranda olmuşlar. Və bunu da vurğulayır ki, hələ ki bizim universitetlər, elmi müəssisələrlə əlaqələrimiz zəifdir.

“Bizim” deyərək, əlbəttə, Sovet İttifaqını nəzərdə tutur. Bu hesabat da əslində Moskva üçün yazılmışdır.

Böyükağa Hüseynov bu qənaətə doktor Şəfa, Yektai, Xanlari, Ricai, Fəryar, Şahhüseyni, Zoka və başqaları ilə etdiyi söhbətlər əsasında gəldiyini bilir.

Və onu da əlavə edir ki, həmin təşkilatlar Sovet İttifaqının elm və təhsil mərkəzləri ilə əlaqələr qurmağa hazırdır və bunda maraqlıdırlar.

Öz tərəfindən isə Böyükağa Hüseynov ideyasını irəli sürür ki, əməkdaşlıq vacibdir, amma hələlik əsasən orta əsrlər ədəbiyyatı və mədəniyyəti üzrə əməkdaşlığa başlayıb, sonra müasir məsələlərə keçmək lazımdır. Başlanğıcda renessans məsələləri, elmi-tənqidi mətnlərin və lüğətlərin, məlumat kitablarının tərtibi ilə məşğul olmaq lazımdır. Bu müştərək işlər müasir mövzular ətrafında əməkdaşlığa da meydan açacaqdır [20, 10].

Böyükağa Hüseynov İranda olduğu 3 ay müddətində 40-a yaxın mühazirə oxuduğunu və söhbətlər apardığını, yüzlərlə sualı cavablandırtdığını bildirir və sualların səciyyəsinə də açıqlayır ki, müəyyən hallarda təxribatçı, bəzi hallarda biliksizlikdən irəli gələn suallar da verirdilər. Azərbaycan məsələsi ilə bağlı bildirir ki, son illərdə vəziyyət müəyyən qədər bəzələşsə də, bütövlükdə azərbaycanlıların vəziyyəti yaxşı deyildir. Məktəb, qəzet, jurnal, radio yoxdur. Həddindən artıq az sayda kitab var. Yeni nəşrləri həyata keçirmək mümkün deyil. Bunu da əlavə edir ki, Tehrandə 800.000 azərbaycanlı yaşayır və göstərir ki, bu, hazırda Bakıda olan azərbaycanlıların miqdarından çoxdur [20, 9]. Azərbaycan radiosunun verilişlərində təbliğatın səviyyəsi aşağıdır. Və çox ciddi bir məsələyə – dil probleminə toxunaraq yazır ki, İranda bu saat ən təhlükəli təmayüllərdən biri farscanın Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna təsir göstərmək səmtində aparılan işdir. Tədrisən Azərbaycan dili farscanın və bütövlükdə hind-Avropa dillərinin sintaksis qaydalarına tabe edilir. Belə şəraitdə bu dil zədələnməsindən istifadə edən İran alimləri sübut etməyə çalışırlar ki,

Cənubi Azərbaycan xalqı və onların dili Qafqazdakı azərbaycanlılarla ortaq deyildir [20, 15].

Böyükağa Hüseynov həyəcan təbili çalaraq bildirir ki, doktor Fərzanə ilə söhbətlərimizdə bu bizim əsas narahatlıq mövzumuz oldu. Bununla İran alimləri məşğul olan deyil. Amma bu problemi öyrənmək və onun həlli istiqamətində yollar axtarmaq lazımdır [20, 15].

Eyni zamanda, Böyükağa Hüseynov həmin o 3 ay ərzində işlədiyi kitabxanalarda tapdığı yalnız ədəbiyyat deyil, elm sahəsinə aid bir çox Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən əsərlərin adlarını çəkir. Onların – Əbdül Mütəllif Ordubadinin, Tacəddin Naxçıvanının təbabətə və nücum elminə aid əsərlərini, bir çox “Təbrizi” nisbəli alimlərin ayrı-ayrı elm sahələrinə aid risalələrini göstərir və bunların tərcüməsi, nəşrinin vacibliyini vurğulayır. Əlavə edir ki, “bu əlyazmalar yüzillərlə tozlana-tozlana rəflərdə qalsalar da, İran alimləri onları işləməyə həvəs göstərmir” [20, 16]. Böyükağa Hüseynov şeir irsimizlə bağlı müşahidələrini bölüşərək yazır ki, müəyyənləşdirdiyi və əlyazmalarını əldə etdiyi bir çox şairlər var ki, onların haqqında hətta Məhəmmədəli Tərbiyətin (1877–1940) “Danışməndani-Azərbaycan” kitabında belə söhbət açılmır [20, 17]. Azərbaycan klassik irsi ilə bağlı kitabxanalarda rast gəldiyi bir sıra unikal əlyazmalar barədə məlumat verir. Səpəhsalar kitabxanasında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin saxlandığını və o əlyazmanın Britaniya muzeyi tərəfindən 7.000.000 funt sterlinq qiymətində dəyərləndirildiyini bildirir. Bunu da yazır ki, mən İranda Füzulinin 15 “Divan”ını gördüm, onlardan 3-ü xüsusi əhəmiyyətə malikdir, biri Füzulinin sağlığında köçürülmüşdür [20, 18]. Səpəhsalar kitabxanasında və Milli Kitabxanada Mirzə Fətəli Axundovun məktublarının, Mirzə Mülküm xan pyeslərinin tənqidinə həsr olunmuş əlyazmasının, Caminin əlyazmalarının, Xaqani Şirvaninin “Divan” əlyazmalarının, Saib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Ünvan Təbrizi və onlarca başqa məlum və naməlum şairlərimizin əlyazmalarının, o cümlədən, Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Gülüstan-i İrəm”inin əlyazmaları olduğunu bildirir. Və bu cəhətə də diqqət yönəldir ki, əsas məqsədi yeni və ən yeni fars ədəbiyyatını öyrənməklə əlaqədar materiallar toplamaq və İran–Azərbaycan mədəni-ədəbi əlaqələri ilə bağlı müzakirələr aparmaq olduğundan rastına çıxan bu əlyazmalar əslində elə işin gedişində, birbaşa məqsəd qoymayaraq müəyyənləşdirdiyi əsərlərdir.

Başqa sözlə, onu vurğulayır ki, əgər səmtlənirilmiş araşdırmalar aparılırsa, Azərbaycan klassik irsinin xeyli başqa nümayəndələri ilə bağlı naməlum əlyazmalar da ortaya çıxa bilər. Ona görə də təklifini irəli sürürdü ki, İrana Azərbaycanın orta əsrlər ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə əlaqədar görkəmli alimlərin irsi ilə bağlı əlyazmaları ortaya çıxarmaq və onların mikrofilmlərini əldə etmək üçün bura mütəxəssis göndərmək lazımdır. Və konkret olaraq əlyazmalardan yaxşı baş çıxaran bir mütəxəssis kimi Məmmədəğa Sultanovun adını çəkir. Təklifini irəli sürür ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına bu istiqamətdə işlərin aparılması üçün tapşırıqlar verilməli və eyni zamanda, xaricdə yaşayan, o cümlədən, İranda azərbaycanlıların mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folklorunu öyrənmək üçün ayrıca şöbənin təsis edilməsinə ehtiyac var [20, 18].

B.Hüseynov bunu da bildirir ki, Tehrandə, Təbrizdə, Marağada və digər İran şəhərlərində görkəmli Azərbaycan alim, şair və yazıçıları yaşamaqdadır. Onlardan biz yalnız Şəhriyarı daha yaxşı tanıyıyıq. Amma daha yaxşı tanınmalı olduğumuz başqa bu qəbil insanlar da var. Adlarını sadalayır: Səhənd, Həbib Sahir, Savalan, Gəncəli,

Doktor Şəms, Doktor Fərzanə, Doktor Xəyyampur, doktor Huşəng Ərcən, Behrəngi, Əziz Dövlətabadi, Daneşpəjuh, Mahiyar, Nəvvabi və digərləri [20, 19].

Böyükağa Hüseynov Doktor Xanləri, Yekdai, Zoka, Hünərfər, Ənvəri, Ziyai, Ricai, Əfşar, Fərzanə, Mövləvi, Bastani, Rastkar, Səhənd, Savalan, Gəncəli, Sahir, Bəsiri, Xorrəm, Məzahiri, Şahhüseyni, Mənuçehri və başqaları ilə geniş söhbətlər apardığını, müzakirələr keçirdiyini də xəbər verir [20, 20].

1973-cü ildə Böyükağa Hüseynov “XX əsr İran poeziyasında ənənə və novatorluq” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etdi [18].

Bu mövzuyla o, qəlbən bağlı idi. Ümumiyyətlə, Böyükağa Hüseynovun xarakteri bu idi. Nə ilə məşğul idisə, ora bütün ürəyini verirdi. O dövrdə bizimlə eyni institutda işləyən, istedadlı rəssam və İranın kitab qrafikasından dəyərli bir dissertasiya yazaraq müdafiə etmiş, həmin əsərini də ayrıca bir monoqrafiya kimi nəşr etdirmiş sənətsünas alim Əli Minayi (1924–2002) Böyükağa Hüseynovun məhrəm dostlarından idi. Müasir miniatürçülüyn ən təkrarsız təmsilçilərindən biri olan Əli Minayinin şair təbi də vardı və doktorluq dissertasiyasının müdafiəsi ərəfəsində Böyükağa Hüseynova hədiyyə etməkcün dostluq şərji olaraq portretini çəkmiş, altında da zarafatyana bir beyt yazmışdı. O iki misranı guya Böyükağa Hüseynov deyirdi. Zarafat zarafatlığında, amma elə o qoşa məzəli sətirdə həqiqət də sərrast ifadə olunurdu:

**Şer-e no, şer-e no,
Səndən ötrü gedirəm sino.**

Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərşünaslıq fakültəsini bitirdikdən sonra təyinatımı gənc mütəxəssis qismində Elmlər Akademiyasına vermişdilər. Ancaq birbaşa ixtisasım üzrə deyil, məni Fəlsəfə və Hüquq İnstitutuna yönəltdilər. Orada çalışarkən qəzətdə Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda qiyabi aspiranturaya müsabiqə elan edilməsi haqda xəbəri oxudum. Bu, mənə çox sərf edirdi. Artıq iş yerim vardı, əgər aspiranturaya qəbul olunsam, Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda qalıb fəaliyyətimi davam etdirəcəkdim, həm də Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun aspiranturasında dissertasiyamı tamamlayacaqdım. İmtahanlardan müvəffəqiyyətlə keçərək qəbul olundum və Böyükağa Hüseynovla da ilk yaxın təmaslarım məhz o zaman baş verdi. Böyükağa müəllim biləndə ki, hələ tələbə ikən universitetin elmi əsərlərində məqalələrim dərc edilib, daha artıq – Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyası Şərşünaslıq İnstitutunun nəşr etdiyi toplularda yazılarım yer alıb və görkəmli alimlərin qatıldığı İttifaq səviyyəli mötəbər elmi konfranslarda iştirak eləmişəm, Həmid Araslıya müraciət etdi ki, gəlin bu cavan oğlanı institutumuzaya götürək. Adətən institutlar öz ştatlarını başqa bir instituta vermək istəmirdilər. Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu da məni öz ştatımla Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutuna buraxmaqdan imtina etdi. Belə olanda Böyükağa Hüseynov Həmid müəllimə dedi ki, mənim şöbəmdə bir baş laborant yeri var, mənə elə bu cür hazırlıqlı kadr lazımdır. Beləcə, Böyükağa müəllimin bilavasitə rəhbəri olduğu “İran filologiyası” şöbəsində işləməyə başladım. O dövrdə Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun bütün şöbələri qüvvətli, hamısında sanballı alimlər və ümidverən gənclər çalışırdılar, ancaq “İran filologiyası” şöbəsi xüsusən seçilirdi. Burada ən seçmə alimlər toplaşmışdı – əslən cənublu olan Həmid Məmmədzadə, Həkimə Billuri (1926–2000), ömrünün 30 ildən çoxunu Sibirdə qoyub gəlmiş şair, mütərcim və alim Cəfər Rəmzi İsmayılzadə (1905–1996), həm yazıçı, həm alim olan Əlibala Hacızadə (1935–2009), həm şair, həm mütərcim, həm

yaxşı tədqiqatçı olan Maqşud Hacıyev (1935–2023), Hüseyn Kürdoğlu (1934–2003), Mübariz Əlizadənin qızı, atasının elm yolunu davam etdirən Nüşabə Əlizadə (1943), daha neçə nəfər ki, hamısı qüvvətli alimlər, eyni zamanda, bədii yaradıcılığa meyilli seçkin yaradıcılar idi. İndi təəccüblənirəm ki, bu 14-15 adam o balaca otağa necə sığışmış.

Böyükağa müəllim institutun direktor müavini olduğundan və əslində bütün işi o apardığından min cür qayğısı vardı, amma hər gün həm də şöbə ilə idi. Ayda bir dəfə, iki dəfə hansısa münasibətlə şöbədə iş saatlarının sonuna doğru xudmani bir məclis qurulardı. Şöbədəkilərin hamısı şeirlə nəfəs alan, bir çoxu da, elə başda Böyükağa Hüseynov olmaqla, şeir yazan insanlar idi. O məclislərin hər biri dönüb olurdu qaynar bir şeir yığnağı. Qonşu şöbələrdən də Əkrəm Cəfər, Əbülfəz Rəhimov, Vasif Nəsiboğlu (1935–1997) bizə tez-tez qoşulardılar, institutumuzun xanəndə əməkdaşı Əziz Xanəqahi isə o yığnaqları məlahətli avazı ilə bəzəyərdi.

Böyükağa Hüseynov mahir təşkilatçı və qabil idarəçi idi. Onun ustaca idarəçiliyinin bir gözəlliyi də bu idi ki, qəlbə dəymədən ən mübahisəli işləri məcrasına sala, gərginlikləri toxtada bilirdi. Ağsaqqalımız Cəfər Rəmzi inadkar adam idi, bir sözü dedimi, qurtardı, onu sözümdən döndərmək müşkül idi. Xasiyyətinin bəzən narazılıqlar yaradan özünəməxsusluqları da vardı. Hansı mövzuda tədqiqat aparmaq istəyindən söz açırdınsa, dərhal əlini qoyurdu o mövzunun üstünə ki, bu məsələyə toxunmayın, mən onun haqqında filan məqaləmdə iki-üç cümlə demişəm, onu işləyəcəm. Kiməsə İran ədəbiyyatı ilə bağlı namizədlik dissertasiyası mövzusu vermək lazımda, kiminsə plan işinin adını təyin etmək məqamı çatanda müzakirələrdə birinci Cəfər müəllim dillənirdi ki, yox, onu verməyin, o mövzunu mən işləmişəm bir qədər, yenidən davam etdirəcəyəm, bu, mənim mövzumdur. Günlərin birində həmin o xudmani məclislərimiz əsnasında Böyükağa Hüseynov zarafatla üzünü tutdu Cəfər müəllimə, ki, ay ustad, səndən bir böyük xahişim var, istəyirəm imkanın olanda mənə bir siyahı yazıb verəsən. Cəfər Rəmzi təəccübləndi ki, nə siyahı? Böyükağa müəllim gülə-gülə qayıtdı ki, yarımçıq saxladığın, işləməyi düşündüyün mövzuların siyahısını. Bilək hansı mövzuları işləyəcəksən, yerdə qalanları da biz başlayaq öz aspirantlarımıza, şöbəmizin əməkdaşlarına paylamağa ki, onlar da boş dayanmasınlar.

Şöbədəki ən gənc əməkdaş mən idim. Ancaq Böyükağa Hüseynovun mənə xüsusi nəvazişli münasibəti vardı. Bunun başlıca səbəblərindən biri və bəlkə də birincisi o idi ki, mənim elmi rəhbərim o vaxtlar Moskvada yaşayan, SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunda çalışan Qəzənfər Əliyev idi. Qəzənfər Əliyevin gənclik illərindən onun ən yaxın dostlarından olduğunu sonralar bildim. Görkəmli şərqşünas alim, SSRİ Şərqşünaslıq İnstitutunun aparıcı simalarından olmuş Qəzənfər müəllim Bakıya, Azərbaycana, Gəncəyə çox bağlı idi. Hər il mütləq bir fürsət tapırdı, iki-üç həftəliyə, bir aya Azərbaycana gəlirdi. Təbii ki, Moskvadakı əsas işindən ayrılaraq hər il Bakıya gəlməkçün belə uzun icazəni ona heç kəs verməzdi. Ona görə də Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində, yaxud Elmlər Akademiyasının Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda, ya Ədəbiyyat İnstitutunda Qəzənfər müəllimlə müqavilə bağlanardı. Ya bir ay ərzində universitetdə mühazirələr oxuyardı, ya da Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda məşğələlər aparardı. SSRİ Ali Attestasiya Komissiyasında da ekspert şurasının üzvü olduğundan Qəzənfər Əliyevə çox adamın işi düşürdü, həm də bu səbəbdən hər gəlişində ətrafı dost-tanışla dolu olurdu. Ancaq bunu da görürdüm ki, hər gəlişində vaxtı nə qədər qıt olsa da, hökmən Böyükağa müəllimin balaca kabinetinə çəkilirlər, saatlarla söhbətləşirlər.

Qəbul olunduğum qiyabi aspirantura üçillik idi. Ancaq mən bir neçə ay sonra namizədlik minimumlarını “əla” qiymətlərlə verdim, dissertasiya işimsə hələ tələbəlikdən hazır idi. Mən XI əsrin filosof şairi Baba Tahir Üryanın (1000–1055) yaradıcılığını artıq ikinci kursdan başlayaraq kifayət qədər araşdırmışdım, onunla bağlı elmi məqalələrim də tələb olunandan çox idi və faktiki olaraq, bütün dissertasiyanın mətni çap olunmuşdu, yəni icazə verilərsə, vaxtından qabaq müdafiə etməyə hazır idim. Ona görə də Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda işə başlayandan bir neçə ay sonra hazır dissertasiyamı şöbəmizin müdiri Böyükağa Hüseynova təhvil verdim. Təbii, hər zaman olduğu kimi, belə söyləyənlər də tapıldı ki, hara tələsirsən, sən 3 il vaxtın var, hələ aspiranturaya girməyindən cəmi 6 ay keçir. Böyükağa müəllimin mərdliyini onda gördüm ki, ən müxtəlif əmmaqoymaların, ən dürlü maneələrin qarşısını aldı. Çox keçmədən – 1979-cu ilin noyabrında şöbədə dissertasiyamın müzakirəsini də təşkil etdi. İndiki rahat keçən dissertasiya müdafiələrindən fərqli olaraq, o dövrdə son dərəcə yüksək tələbkarlıq vardı, hər sözə, ifadəyə, hətta nöqtəyə-vergülə diqqət edirdilər. Özü də heç də həmişə ədalətli olaraq yox. Bəzən qərəzli, hərdən sırf subyektiv yanaşmalar daha üstünlük təşkil edirdi. Ancaq Böyükağa Hüseynov bunların hamısının qarşısını aldı, müdafiə uğurla başa çatdı. İndi Böyükağa Hüseynovun vəfatından yarım əsrə yaxın vaxt sovuşarkən dövlət arxivində onun fondunu araşdırarkən bu unudulmaz insana 1979-cu ilin 10 dekabrında avtoqrafla bağlıladığım avtoreferatımı da tapdım. Avtoreferatın üstündəki ovaxtkı qısaca yazımı indi burada iqtibas etməklə ovaxtkı istisiti edilən minnətdarlığı bir daha təkrarlayıram: “Bu işin araya-ərsəyə gəlməsində boynumda haqq-sayı çox olan istəkli Böyükağa müəllim üçün. 10 dekabr, 1979” [13, 2].

Müdafiədən bir müddət sonra mən Böyükağa müəllimə növbəti bir xahişlə yanaşdım. O xahiş də bundan ibarət idi ki, Baba Tahir Üryanın dübeytlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdim. İlk dəfə idi ki, XI əsrdə yaşamış bu şairin şeirləri ana dilimizdə səslənəcəkdi. “Yazıçı” nəşriyyatı da bu kitabı çap etməyə razılıq vermişdi. Mənə rəy lazım idi. Üç yüzdən artıq dübeytinin şeirlə tərcüməsinin əlyazmasını Böyükağa müəllimə verdim və bir neçə gün sonra o özü məni çağırdı, əlyazmamı qaytardı. Əlyazmanın üstündə bu tərcümələrə yazdığı müsbət rəy də vardı. Ancaq həmin müsbət rəydən savayı ayrıca bir vərəqdə bir başqa rəy də yazmışdı – bir bənd şeir. Təbii ki, bu şeir-rəy nəşriyyata təqdim etməkçün yox, özümdə qalmaqdan ötrü idi. Həmin rəy ilhamlandırır, qanadlandırır, sonrakı daha böyük işlərə həvəsləndirirdi. Bu da Böyükağa Hüseynovun ayrı bir məziyyəti idi ki, çevrəsində olan gəncləri həvəsləndirməyi, hər şeyin daha yaxşı olacağına ümidləndirməyi bacarırdı.

Hər şey, o sıradan, elə insan, onun ömrü də bitəri, gedəridir. Böyükağa müəllimi də illər özüylə alıb aparıb, ancaq o şeir qalır və hər dəfə həmin kiçik vərəqə baxdıqca o nəcib insanın surəti göz önündə yenidən canlanır. Böyükağa Hüseynovun tərcümələrimə həsr etdiyi o bənd budur:

**Min il əvvəl dübeytilə Baba Tahir
Sevgisini töhfə etdi doğma elə.
Min il sonra o məhəbbət şairinə
Həyat vermək qismət oldu Rafaelə [11, 1].**

Elmi araşdırmalar öz yerində, şeir həmişə Böyükağa Hüseynovla birgə idi. Ancaq belə məlum olur ki, yalnız şeir yox, həm də fırça. Böyükağa Hüseynov həm də rəssam

idi. Onun firçasından, rəngli qələmlərindən çıxmış portretlər ən peşəkar rəssamların əsərlərindən geri qalmaz. Dostu, iş yoldaşı Əkrəm Cəfərin növbəti doğum günlərindən birində portretini çəkmiş, ona hədiyyə etmişdi. Əkrəm Cəfərin başqa rəssamların da, o cümlədən, onun da yaxın dostu olmuş Əli Minayinin çəkdiyi portreti də vardı. Əkrəm Cəfər isə deyirdi ki, mənim indiyəcən çəkilmiş şəkillərimin – rəssamlar çəkən şəkillərimin və fotoqraf çəkənlərin də arasında ən könlümə yatanı məhz Böyükağa Hüseynovun çəkdiyidir.

Böyükağa Hüseynov klassiklərin də şəkillərini çəkmişdi, öz balalarının surətlərini də yaratmışdı. Hamısı bir-birindən qəşəngdir. Çünki gördüyü hər işə həssaslıqla yanaşır, rəsm çəkəndə o rənglərə məhəbbətini də qatırdı. Ona görə əlini nəyə vururdusa, nəticəsi gözəl olurdu.

Şeir isə onun həyatındakı məxsusi bir ada idi. Şərqsünəslıq İnstitutunda dəhlizin sonunda direktor müavini olaraq balaca bir otaqda əyləşirdi. Haçan otağına girirdimsə, onu yazıb-pozan görürdüm. Təbii ki, institutun gündəlik işlərinin sənədləri, yazışmalar bəs deyincə idi, masanın üstünə qalaqlanmış kağızların bir yanında həmişə şeirləri görürdüm, elə gəndən o vərəqlərdəkinin şeir olmağını yazının şəkildən, misraların düzümündən hiss edirdim. Şeir həmişə onunla idi, həm özü yazırdı, həm də fars poeziyasından tərcümələr edirdi. Nəsr də tərcümə edirdi, amma onun şeir tərcümələri daha gözəl idi. Çünki nəsr başqaları da edə bilərdi. Ancaq şeiri şeirlə çevirmək üçün gərək özün də şair olasan. Böyükağa Hüseynovun bu baxımdan üstünlüyü ondan ibarət idi ki, həm yaxşı şair idi, həm də farscanı gözəl bilirdi.

Öz şeirləri mövzuya müxtəlif idi və həmin şeirlərin bir qismini dostlara həsr etmişdi. Dostlarının arasındasa ən əzizi və yaxını Rəhim Sultanov idi.

Professor Rəhim Sultanov şərqsünəslıq fakültəsində onillər boyu kafedra müdiri oldu. Hamımızın, elə şəxsən mənim də müəllimim idi. O da üstün alimliyindən başqa nəfis şeirlər qələmə alan şair idi. Rəhim Sultanovdan bu millətə qiymətli şərqsünəslıq araşdırmalarından savayı Sədi Şirazinin (1210–1292) “Gülüstan”ının, “Kəlilə və Dimnə”nin, Qabus ibn Vəşmgirin (?–1012) “Qabusnamə”sinin, Əbdürrəhman Caminin (1414–1492) “Baharistan”ının, Nəsirəddin Tusinin (1201–1274) “Əxlaqinasiri”sinin, Xacə Nizam ül-mülkün (1018–1092) “Siyasətnamə”sinin və digər qiymətəsiğməz nəsr abidələrinin tərcüməsi də yadigar qalıb.

Böyükağa Hüseynovla Rəhim Sultanov aralarından sukeçməz qədər simsar idilər. Bu ülfət Rəhim Sultanovun Böyükağa Hüseynova, Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova həsr etdiyi şeirlərdə də qalmaqdadır. Böyükağa Hüseynov Rəhim Sultanovla onillər boyu davam edən dostluğuna şeiri ilə belə qiymət verirdi:

**Çıxıb dostluğumuz çox imtahandan,
Poladtək davamlı məhəbbət oldu.
Özün həyatımda çox əziz insan,
Eşqinsə ömrümə bir zinət oldu [1, cildə əlavə vərəq 1].**

Əsl qardaş sevgisinin, təmənnəsiz dost məhəbbətinin ifadəsi olan bu sətirlərə Rəhim Sultanovun cavabı belə idi:

**Yaxşı dostluq həmişə var olsun,
Şəklimiz rəmzli yadigar olsun.**

Ona görə belə yazır ki, həmin gün yollarını fotoatlyedən salıblarmış, iki dost, iki qardaş fotoobyektivin qarşısında durublarmış. Bəndi o cür başlayıb belə qurtarırdı:

**Kim pozarsa bu dostluğun şərtini,
Görüm o, xalq içində xar olsun [1, cildə əlavə vərəq 2].**

Əslində bu misralar bir and idi, əhd-peyman bağlamaq idi ki, buracan gəlmişik, bundan belə də bu dostluq pozulan deyil və heç birimiz bu dostluğa azacıq da olsa ləkə salacaq addım atmamalıyıq. Elə əhdlərinə də oldu. Ölüm onları ayırsa da, Rəhim Sultanov Böyükağa Hüseynovun həyatda olmadığı vaxtlarda da onu unutmadı, xatirəsi başqalarının da yaddaşında diri olsun deyə məqamı düşdükcə onun haqqında məqalələr də yazıb nəşr etdirdi.

O məqalələrdən birini hər işi vaxtında görməyi sevən Rəhim Sultanov 1996-cı ilin başlanğıcında, Böyükağa Hüseynovun mart ayının 7-də tamam olacaq və onsuz gələn 70 illiyi ərəfəsində “Xalq qəzeti”nə təqdim etmişdi. Amma çox pərişan olmuşdu ki, həmin yazını arzulanan vaxtda deyil, xeyli gecikdirərək iyunun sonlarında dərc etmişdilər. Belə xatırlayırdı: “Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun direktoru vəzifəsində işləmiş Ə.Sumbatzadə və akademik H.Araslı onun elmi-təşkilati işindən böyük razılıq hissi ilə danışıq, Böyükağanın bu sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Əlisöhbət müəllim Böyükağaya “mənim vəzirim” deyə müraciət etməyi çox xoşlayardı”.

...Böyükağa kin-küdurət nə olduğunu bilməzdi. Yalan, riya ondan uzaq idi. Xoşrəftar, güləruz, əliaçıq və çox nikbin bir şəxsiyyət idi. O öz xalqının oğlu idi və xalqına məxsus bütün gözəl keyfiyyətlər ona da xas idi [15, 5].

Dost məclislərində onların şeir deyişmələri, bir-birinə bədahətən söylədikləri və sonra dostlar dilində əzbərə çevrilən qoşquları da vardı. Bu iki şeiri onların ifasında şəxsən eşitmişəm və bu misralar onların öz səsində, öz şivə və ədaları ilə təqdimində sətirlər üzərində olduğundan qat-qat gözəl idi.

Böyükağa Hüseynov sərlövhəsini “Can qardaş” qoyduğu, oynaq bir ritmlə rəməldə qoşduğu şeirini belə başlayırdı və bu sətirlərdə 1971-ci ilin 22 oktyabrıdır:

**Günümüz gah keçəcək sakit axan çeşmə sayaq,
Gah dəcəl Kür kimi şıltaq olacaq, can qardaş.
Gənliyin qədrini bil, getsə əlindən, başına
Qocalıq bir yekə toxmaq olacaq, can qardaş [1, cildə əlavə vərəq 3-4].**

Rəhim Sultanov da Böyükağa Hüseynovun “Can qardaş”ını cavabsız qoymamışdı, necə vəcdə gəlmişdisə, düz 235 beytlik “Qəm yemə sən” şeirini qoşmuşdu:

**Oxudum şeirini mən, getdi kədər, bəh-bəh-bəh,
Kefimiz kök olacaq qəbrə qədər, bəh-bəh-bəh.
Nə bu dövlət, nə o sərvət, nə də şövkət qalacaq,
Bizə bəsdir əbədi qalsa əsər, qəm yemə sən.
Nə qədər cövr eləsə bir-birinə insanlar,
Axır xoşbəxt olacaq cümlə bəşər, bəh-bəh-bəh.
Əl-ələ versə əgər Yer üzü, mən and içirəm,
Nə ki torpaq, verəcək daş da səmər, bəh-bəh-bəh!**

**Düşmənimdən deyiləm mən nigaran qətiyyən,
Gəl xəbis, maskalı dostdan et həzər, qəm yemə sən!
Nə qədər var gücümüz, gəl yaşayaq eys ilə biz,
Qoymayaq ömrümüzü getsin hədər, qəm yemə sən!
Hər şeyi arif olan kəs özü dərk etməlidir,
Əlli sətr oldu şeir, mənə, yetər, bəh-bəh-bəh!** [1, cildə əlavə vərəq 5].

Bu şeir şux bir məclisdə, xoş ovqatla dolu olduğu anlarda yazılmışdı. Hələ nisbətən cavan idilər, canları sulu, ürəkləri yaşamaq eşqi ilə dolu idi və ölüm, itkilər, əbədi ayrılıqlar onlara əlçatmaz qədər uzaqlarda görünürdü. Ona görə də ölüm, ayrılıq, itkilər haqqında zarafatyana danışa bilirdilər. Ancaq haradan ağıllarına gələrdi ki, ayrılığın göynəkli anları da lap astanadadır.

Yeni zamanın inkişaf edən texnologiyalarının bağışladığı fürsətlər nə qədər dada çatsa və sıçrayışlı yüksəlişlərə yardımçı olsa da, həm də müəyyən kəmfürsətliliklər də edib və edir, bir para ənənələri, dəyərləri də dünəndə qoyur. İtirdiyimiz belə adətlərdən biri də keçmişlərdəki məktublaşma vərdişləridir. Söz yox, yazışmalar yenə var, qısa elektron məktublar göndərib elə o sayaq yığcam elektron da cavablar almaq artıq nə qədər oturmuş olsa da, köhnə nəslin adamlarından yazdığını zərfə qoyub, keçmişdəki kimi, poçtla yola salanlara da tək-tək təsadüf edilir. Acı həqiqətsə budur ki, əskilərdəki kimi, daha yeni nəsillərin arxivində zaman ötuncə epistolvar irsə çevriləsi, elə bədii əsər kimi oxunası məktublar olacağı gümanı sönməkdədir.

Böyükağa Hüseynovun onlarca başqa insanlarla yanaşı, 35 ildən artıq bir dövrdə dostu Rəhim Sultanovla çoxlu məktublaşmaları olub ki, həmin yazışmalar qovuşaraq nəşr edilərsə, o kitab istər elmi, istərsə də ədəbi baxımdan dərin maraq doğurardı. Həmin məktubların elələri var ki, elmi diskussiya səciyyəlidir, eləsi var ki, hansısa əsər, ya tarixi hadisələrlə bağlı ictimaiyyətə məlum olmayan gerçəklərə işıq salır, hansılarına başdan-sona şeirlə yazılıb, ancaq mənzum olmayıb. Böyükağa Hüseynovun satirik yazılarının havasını daşıyan nəslə yazılmış elə məktublar da var ki, həmin zarafatyana namələşmələr də hər iki alimin bədii əsərləri cərgəsinə qatıla bilər.

Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova ünvanladığı bu məktubun ilk sətirlərini oxuyanda sanki incik tonda yazıldığı təsəvvürü oyanır. Əslində isə bu, satirik qələmli Böyükağa Hüseynovun məhrəm dostuna məzəqatışiq müraciətidir: “Hörmətli yoldaş Sultanov Rəhim! Bildiyiniz kimi, 30 ildən artıqdır ki, mən Sizi tanıyıram. Bu 30 ildə həmişə Sizə hörmətlə yanaşmışam, bunun müqabilində Sizin də mənə hörmət edəcəyinizi gözləmişəm. Amma çox təəssüflər olsun ki, Siz nəinki mənim bu hörmətimə lazımi qədər cavab verməmişiniz, hətta bacardığınız hallarda məni dost-aşna arasında hörmətdən salmağa çalışmışınız. Yəqin, soruşacaqsınız ki, mən nəyin əsasında belə bir nəticə çıxarmışam? Bu saat faktlarla Sizin nəzərinizə çatdırım.

Birincisi, bu 30 ildə Siz məni Böyükağa müəllim, yaxud heç olmasa yoldaş Hüseynov deyil, həmişə Böyükağa deyə çağırıbmısınız. Həm də ictimai yerlərdə, yoldaşların, qohum-qardaşın, hətta tələbələrin və mənim tabeliyimdə olan institut əməkdaşlarının yanında. Özünüz deyin. Bu mənim avtoritetimə sui-qəsd deyil, bəs nədir? Məsələ təkə bundan ibarət olsaydı, yenə dərd yarı idi. Siz mənim adımlı çağıranda Böyükağa sözündəki “yük” hecasını elə bir əda ilə tələffüz edirsiniz ki, kənardan eşidənlər sizinlə olan dostluğumun sizdən ötrü bir yük olduğunu dərhal başa düşürlər. Heç təsəvvür edirsinizmi bu 30 ildə Sizdən ötrü yük olduğumu mən neçə min dəfə eşitmişəm? Və məndəki səbrə baxın ki, bu haqda ancaq indi Sizə irad tuturam.

Ona görə də Sizdən xahiş edirəm ki, daha mənim əsəblərimlə oynamayasınız və məni layiq olduğum titullarımdan biri ilə, məsələn, “Böyükağa müəllim”, “Hörmətli kolleqa”, “Böyükağa Murtuzayeviç” və s. çağırasınız. Yaxşı olar ki, elə hamısını birdən deyəsiniz.

İkincisi, siz öz tənbelliyinizlə də məni həmişə pis vəziyyətə qoyursunuz. Mən ezamiyyətdə olanda sizə yazdığım üç məktubdan birinə cavab verirsiniz. Məgər bu, saymazyanalıq deyilmi? Nə üçün mən Moskva, Paris, Tehran, Berlin və s. şəhərlərdə ciddi elmi məsələlərlə məşğul olduğum vəziyyətdə Sizə 6-8 səhifədən ibarət məktub yazmağa vaxt və imkan tapıram, Siz isə Ləmiyyə xanımın sizdən ötrü yaratdığı ideal ev şəraitində bir parça kağız yazıb mənə göndərməyə tənbellik edirsiniz? Bəli, tənbellik edirsiniz. Tamamilə əminəm. Çünki dəfələrlə özüm şahid olmuşam ki, siz Azərbaycan Dövlət Universiteti demək əvəzinə “ADU”, Yaxın Şərq dilləri kafedrası əvəzinə sadəcə olaraq “kafedra” və sair söyləmişiniz.

Üçüncüsü, Siz mənimlə telefonla danışanda hətta mənim ciddi sözlərimi belə qəhqəhələrlə qarşılayırsınız. Nəticədə mən özümü itirirəm, dilim dolaşır və bunu yanımdakılar da hiss edirlər ki, bu da yenə mənim avtoritetimi aşağı salır.

Dördüncüsü, bayram günləri və başqa əziz günlərdə Siz heç vaxt birinci olaraq zəng edib məni təbrik etmirsiniz. Hətta anadan olduğum gündə belə, mən Sizə zəng vuraraq xəbər verməli oluram ki, mənim bu gün filan yaşıam tamam olur.

Belə misallardan istənilən qədər gətirmək mümkündür. Amma hiss edirəm ki, kifayətdir. Bütün bu yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Sizdən tələb edirəm ki, mənə hörmət edəsiniz. Əks təqdirdə müəyyən təşkilatlara müraciət etməli olacağam.

Səmimi salamlarla, Böyükağa müəllim. 8 noyabr 1976-cı il” [9, 1].

Böyükağa Hüseynovun narazılıqlar və etirazlarla davam edib hədə ilə yekunlaşan məktubuna professor Rəhim Sultanov “üzrxahlıq cavabını” əlüstü yazmışdı: “Ey böyük əzəmətli, həşəmətli Böyükağa Murtuzayeviç Hüseynov yoldaş, müəllim! Mənim ünvanıma göndərdiyiniz məktubu aldım. Heyrətimdən donub yerimdə qaldım. Mən indiyə kimi səni, bağışlayın, Sizi özümə çox yaxın dost bilib, hətta qardaşlarımın biri kimi hesab edib sənə “sən”, adını da “Böyükağa” deyirdim, adına heç bir titulu əlavə etmədim. Bildiyiniz kimi, mən böyük qardaşım Məmmədağanı və kiçik qardaşım Qədri də, böyüklük və kiçikliyinə baxmayaraq, sadəcə, öz adlarıyla çağırıram. Başqa səmimi və yaxın dostlarım da onlar kimi. Halbuki bu şəxslərin (daha dəqiqi, şəxsiyyətlərin), özlərinə görə fəxri adları, dərəcələri, ləqəbləri, vəzifələri yox deyildir. Mən indiyə qədər elə bilirdim ki, Siz mənə qarşı (qarşısız) səmimisiniz və özü də başaşağı, üzüyola, təvazökar adamsınız. Görünür, səhv etmişəm, bağışlayınız. Siz lovğa, xudbin, özünü çəkən, başqalarına yuxarıdan aşağı baxan başqa adamları, deyəsən, tənqid edirsiniz. Əvvəllər mən səndə (bağışlayın, Sizdə) belə şeylər görməmişdim.

Böyükağa Murtuzayeviç müəllim, çox fikirləşdim, tapım görüm bu xüsusiyyətlər Sizdə nə vaxtdan başlayıb? Parisdən, Berlindən, Tehrandan göndərdiyiniz məktubları tökdüm qabağıma, varaqladım. Dedim hə, ey dili-qafil! Bu, İran havasıdır, vurub başına, ağalıq iddiasına başlayır. Bunu kəşf edəndən sonra qərara gəldim ki, Sizi bu xəstəlikdən xilas etmək üçün bəzi tədbirlər düşünüb, dərmanlar tapıb müalicə üçün bir çarə axtarım. Ləmiyyə xanımı çağırıb məktubunu oxudum və hər ikimiz gözümlə yaşarana qədər güldük. Ləmiyyə xanım həkim olduğundan dedi ki, onun dərmanı məktubunuzun cavabıdır. Tənbellik etmə, yaz. Həm köhnə dostluq, həm də həkimin məsləhətinə əsasən dərhal sənə məktub yazmağa başladım (zəhrimar adət-kərdəlik,

yenə “sənə” yazdım, “Sizə”). Məktubu burada qurtarmaq olardı. Lakin Siz məktubunuzda bir sıra ittihamlar irəli sürüb bəzi tələblər etdiyiniz üçün bəndə-yi həqiriniz onlara cavab verməyi özünə borc hesab edir. Birinci, ittihamda yazırsınız ki, mən Sizin adınızın “yük” hissəsini elə bir əda (sözə fikir ver ha!) ilə tələffüz edirəm ki, ətrafdakılar sizin mənim üçün Böyükağa deyil, BöYÜKağa olduğunuzu dərhal başa düşürlər. Çox təəssüf, Siz fikir verməmişiniz ki, bu “yük” aralıqdan qaldırıldıqdan sonra söz dönüb “Bö ağa” olur ki, bu da yükdən daha ağırdır. Ona görə mənə yük olmasa da, Böyükağa “Böyükağa” olaraq qalsa, daha yaxşıdır. Həmin müddətdə itirilmiş hörmətinizi bərpa etmək üçün bundan sonra “Böyükağa” deyil, rəsmi olaraq bütün titullarınızla birlikdə çağırılmağınızı tələb edirsiniz. Hətta məktubu da “Böyük-ağa müəllim” kimi imza edibsiniz. Sizə söz verirəm ki, bundan sonra Sizə hər yerdə (hətta dənizdə çiməndə də) məktubun sərlövhəsindəki tək xitab edim (qorxuram onda da yazmaq uzun çəkə, uzun çəkə, ya sən boğulasan, ya mən).

İkinci maddədə ittiham edirsiniz ki, tənbellik üzündən ya məktublarınıza heç cavab vermir, ya cavabı yubandırır, yaxud da 12-14 səhifəlik məktuba 1-2 səhifəlik cavab verirəm, sözləri qısaldır, idarələrin adını ixtisara salır, kəlmələrin axırını yeyirəm. Bunun səbəbini, Ləmiyyə xanımın mənə yaratdığı ideal ev şəraitinə baxmayaraq, tənbellikdə görürsünüz. Əgər bu, yaxşı şeydirsə, mənim tərəfimdən Brilyant xanıma deyin ki, o da sizin üçün belə bir şərait yaratsın. Pisdirsə, öz tərəfindən Ləmiyyə xanıma de ki, bu şəraiti aradan qaldırsın (deyəsən, qaldırır!!).

Üçüncü də yazırsınız, Sizinlə telefonla danışanda elə qəhqəhə çəkirəm ki, ətrafdakılar diksinir, kiçik Faiq yuxudan ayılır, Brilyant xanım isə (bunları mən özüm nəticə çıxarıram) irad tutur, sən dilin dolaşır, özünü itirirsən. Söz verirəm ki, bundan sonra telefonla danışanda Sizinlə elə yavaşdan danışım ki, nə bir şey eşidəsən, nə bir şey başa düşəsən.

Dördüncüsü, bayram günlərində heç vaxt birinci zəng etmədiyim haqqında onu deyə bilərəm ki, Siz çox cəld, operativ, işgüzar, hər şeydə adamı o qədər qabaqlayansınız ki, heç salam verməyə də imkan yaratmırsınız, nəinki zəng etməyə. Bir də ki, böyüyümüzsünüz. Özünüz bilirsiniz də, böyüklərə birinci zəng etməyə xüsusi məharət lazımdır, düşər-düşməzi olur. O ki qaldı anadan olan gününüzə, mən biləni, Siz təzədən anadan olmusunuz, onu da məndən gizlədirsiniz.

Deyəsən, Sizin bütün suallarınıza və tələblərinizə yarımduzlu, yarımşit cavab verdim. Bütün iradlarınızı düzəltməyə çalışacağam. Görürsən ki (görürsünüz ki), tənbelliyi qoymuşam yerə. İki səhifəlik məktubunuza dörd səhifəlik cavab yazmışam (özü də o saat). Sizə bütün titullarınızla məcmuən birlikdə xitab edirəm. Müəyyən təşkilatlara müraciət etməyə bilərsiniz. Bundan sonra da Sizin qulluğunuzda hazırım. Sizin Rəhim. 10 noyabr 1976-cı il” [9, 2-3].

Hər iki şəxsiyyət – Böyükağa Hüseynov da, Rəhim Sultanov da daim məşğul, qələmi əlindən düşməyən insanlardılar, durmadan faydalı və qalıcı elmi və bədii əsərlər yaradırdılar. Yəni onların bu məktubları bekarçılıqdan yaranan yazılar deyildi. Yüksək peşəkarlar olduqlarından hətta belə adi zarafatlaşmaları da bədii əsər səviyyəsinə qalxırdı və yalnız özlərinin oxuması üçün yaranan bu sadə vərəqlər də yarandığı andan yaşamaq haqqı qazanırdı. Onlar ən saya günlərini də sözün gücü ilə bu minvalla sayalıqdan çıxarmağa müvəffəq olurdular.

Böyükağa Hüseynov dilimizi çox sevirdi. Yalnız ona görə yox ki, onun çörək ağacı olan ədəbiyyat sözlə yaranır. Dilə onun nəvazişli, öz övladlarına bəslədiyi məhəbbət kimi incə münasibəti vardı. Böyükağa Hüseynov iranşünas idi, farsdilli

ədəbiyyatın uzun tarixindən də yaxşı xəbərdar idi, fars dilinin gözəlliyindən, musiqiliyindən də zövq alırdı. Ancaq ana dili ilə farscanı müqayisə edəndə həmişə belə bir müqayisənin aparılmasının mümkünsüzlüyünə, bizim dilimizin farscadan neçə mərtəbə uca olduğuna işarəylə məşhur ifadəni işlədərdi ki, “İn koca vo, an koca?” – “Bu hara, o hara?!”. Deyirdi ki, mən hər dəfə şeir yazdıqca bu dilin gözəlliyinə təzədən heyran qalıram. Başına gəlmiş bir əhvalatı danışdı.

Bu, 1970-ci ildə İrana 3 aylıq məzuniyyəti gedişində olmuşdu. Azərbaycanlıların da qatıldığı, həm də ziyalı azərbaycanlıların, oxumuş azərbaycanlıların az olmadığı bir məclisdə imiş. Bizimkilərdən biri qayıdır ki, fars dili ilə müqayisədə bizim dilimiz çox zəifdir, çünki çox mətləbləri ifadə etmək olmur, amma mən farsca çox rahatca istədiyim fikri yazıram da, deyirəm də.

Böyükağa müəllim dərhal qəzəblə onun sözünü kəsmişdi, söyləmişdi ki, siz ana dilində fikirlərinizi ona görə rahat ifadə eləyə bilmirsiniz ki, Azərbaycan dilində mükəmməl təhsil almamısınız, ana dilində yaranan ədəbiyyatı kifayət qədər oxumamısınız. Əgər lazımı qədər oxusaydınız, ana dilini mükəmməl bilsəydiniz, bu dildən siz də zövq alardınız və ürəyinizdən keçən, ağılınıza gələn istənilən mətləbi ən gözəl şəkildə ifadə edərdiniz.

Bu hadisə səbəb olmuşdu ki, çox sevdiyi ana dilinə olan məhəbbətini şeirə çevirsin və bu da rəmzidir ki, həmin şeiri Böyükağa Hüseynov Azərbaycanda, Bakıda deyil, 1970-ci ilin yanvarında Tehranda yazmış, “Heydərbaba şairi” Məhəmmədhüseyn Şəhriyara həsr etmişdi:

**Kimdir xəbər verən sənin yaşından,
Dədə Qorqudlardan qocaman dilim.
Nə qədər tufanlar keçmiş başından,
İgid Koroğlutək qəhrəman dilim,
Dahilər yetirən mehriban dilim!**

**Şirin nağıllarla qəlb oxşayırsan,
Müdrək məsəllərlə hikmət yayırsan,
Qəzəllə dərdini pıçıldayırsan,
Bayatı ahəngli xoş, rəvan dilim,
Qızılgül ətirli gülüstan dilim.**

**Müqəddəssən anam, vətənim qədər,
Namərdəm, qədrini bilməsəm əgər.
Bal-şəkər olsa da yabançı dillər,
Sən mənə baldan da dadlısan, dilim.
Şivəli, ləhcəli, al-əlvan dilim!**

**Qeyrətimiz varkən yaşayacaqsan,
Xalqın mənliliyini daşıyacaqsan.
Sən ümid doğuran nurlu çıraqsan,
Parla günəş kimi hər zaman, dilim,
Hər vətən oğluna şərəf, şan dilim! [1, cildə əlavə 5].**

Böyükağa Hüseynov duyğulu insan idi və yaqın, elə bu səbəbdən də onun şeirlərinin böyük hissəsi lirik qoşqulardan ibarətdir. Amma eyni zamanda, o həm də zərif yumor hissli, hazırcavab, iti sözlü insan idi. Səbəbsiz deyil ki, həmin ovqatdan onun bir silsilə satirik şeirləri də yaranıb.

1950-60-70-ci illərdə “Kirpi” jurnalı Azərbaycanda çox populyar idi. “Kirpi”yə yeni dövrün “Molla Nəsrəddin”i də deyirdilər. Onun hər yeni buraxılışını insanlar həvəslə gözləyirdilər. İstər Seyfəddin Dağlının redaktorluğu dönəmi olsun, istər Salam Qədirzadənin vaxtı, “Kirpi” əl-əl gəzirdi və Böyükağa Hüseynov da “Kirpi”nin sabit müəlliflərindən idi. “Kirpi”də isə elə bir meyarlaşmış hündürlük vardı ki, hər müəllifi yaxına buraxmırdı. Birincisi, “Kirpi” üçün yazmaq çətin idi, daha çox Sabirənə, əruz vəznində olan şeirlərə ehtiyac vardı. Həm də bu jurnaldan elə müəlliflər keçmişdilər, səhifələrində elə tutarlı yazılar, elə ağır-batman imzalar qalırdı ki, ondan sonra naşı bir şairin, nisbətən zəif misranın, ya şeirin orada görünməsi mümkünsüz idi.

Onun “Kirpi”nin səhifələrində yer almış “Folklor və daxili xəstəliklər” [2, 6], “Məsələ, mən” [3, 5-7], “Qoşular” [5, 6], “Prinsipsiz demaqoq” [4, 5-7] kimi yumoristik hekayələrinin hər biri kəsərli ictimai məzmunundan əlavə müasir satira dilimizin diqqətəlayiq örnəkləri kimi əhəmiyyətlidir (Böyükağa Faiqin nəşr edilmiş, oxucuların müəyyən nəsillərinə də olsa aşkarlanmış, hər halda aranılırsa, kitabxanalardan tapıla biləcək satirik şeirləri öz yerində, ancaq yazmış olduğu, ictimaiyyətə, ən geniş oxucu kütlələrinə yaxşı ədəbiyyatın örnəkləri kimi çatdırılmağa layiq satiraları da az deyil, arxivində kimsəyə görünmədən qalmaqdadır. Bəlkə ömür möhləti bunca qısa olmasaydı, haçansa özü satirik şeirlərini ayrıca bir kitabda qovuşduracaqdı da. Özünə nəsib olmadı, lakin zənnimcə, ardıcılar bunu etməlidirlər. Sadəcə, Böyükağa Faiqin xatirəsinə hörmət naminə yox, həm də satirik ədəbi xəzinəmizin bütövlüyünün təmin olunması xatirinə.

**Sən özün yet dada, ey Tanrı, çatıb yoxlamalar,
Bu ağır məngənədən gəl məni, rəhm eylə, çıxar [1, 103].**

Yox, bu, hansısa ticarət müəssisəsində gedən yoxlamalar ərəfəsində təşvişə düşmüş dükançının, ya anbardarın həyəcanlarının ifadəsi deyil. Böyükağa Faiqin öyrəncilik illərinin satiralarındandır, çalışmaqla, oxuyub öyrənməklə arası sən deyən saz olmayan tay-tuşlarını sancır:

**Ah, nə asudəlik ilə bir ilim çatdı başa,
Çəkmədən zəhmət, alırdım “pis”i hər gündə qoşa,
Gəl bu düşkün halıma eyləginən sən tamaşa,
Evimi yıxdın, ay Allah, yetişib yoxlamalar,
Bu ağır məngənədən gəl məni, rəhm eylə, çıxar [1, 103].**

Həm də bu mövzulu şeiri tək deyil, yenə əruzda yazdığı bir başqası da var. “Olacaqsan” adlı bu şeirin altındakı tarix 1941-ci ildir. Demək, hələ 15 yaşı var, heç orta təhsilini başa vurmayıb. Amma görün şeir dili, üslubu, deyişlərinin sərrastlığı bir yana, bu yaşında, baxın ki, əruzunu necə rəvandır. Bu ah-zar edən yenə bir başqa tənbel şagirdidir:

**Ey dost, mənim ərzimə heyran olacaqsan,
Diqqət eləsən, hal-i pərişan olacaqsan.**

**Fikrindəmi, biz təqdim-i ilqar eləmişdik,
Töhmət tələbindən usanıb ar eləmişdik,
“Pis” qiymətə öz canımızı yar eləmişdik,
Ondan savayı qiyməti inkar eləmişdik.
Daay “pis”lər içində necə pünhan olacaqsan,
Bu yolda rekordlar qazanan can olacaqsan [1, 105].**

Yəqin ki, o çağlar Böyükağanın əruzun bəhrləri, qəlibləri haqda peşəkar bilgisi yoxmuş. Amma elə havası, musiqisi ilə fərqli bəhrlərin hər birində əruzunu incitmədən, heç bir vəzn qüsuruna yol vermədən rəvan şeirlər yazır:

**Qaçdı yuxum heç hayana, bilmirəm,
Cümlə yatıb, mən uzana bilmirəm.
Pəncərəm, həm qapıdan, eylə bil,
Kimsə baxır, qurdalana bilmirəm [1, 112]).**

Elə bil ki, yazıçılarımızın, şairlərimizin dil üzərində o qədər zərgərcəsinə işləmək vərdişləri dünənlərdəkinə nisbətən səngiyən kimidir. Ona görə də belə yazılar gərək onillər əvvəlki jurnalların qat kəsmiş vərəqlərində qalmaya, kitablaşaraq günümüzə də gələ – güldürə-güldürə dərd bölüşməyə, amma həm də dilin bunca tikanlı, eyni zamanda, bunca zərif ifadə imkanlarını yadırgamağa qıymamaqçün. Lakin Böyükağa Faiqin nəsr dili nə qədər rəvan, nə qədər cazibədardırsa, onun satirik şeirlərinin sağlam əruzlu və duz-istiət qatışıq istehzalı, rişxəndli, eyhamlı dili bir o qədər çəkidir (Amma Böyükağa Hüseynovun lirik mündəricəli hekayələri də az deyildi. Özü 1966-cı ilə qədər yazmış olduğu müxtəlif mövzulu və sonralar da çapa vermədiyi hekayələrindən bir qismini cildlədiyi və “Əsərləri” adı qoyduğu topluya daxil etmişdi. Buradakı “Quldurlar” [1, 289-297], “Bir xəstəliyin tarixi” [1, 298-308], “Qayğıkeş müdir” [1, 309-312], “Yaz gətir” [1, 313-321] kimi hekayələr Böyükağa Hüseynovun şirəli və bişkin nəsr dili haqda qənaət yarada bilər).

Böyükağa Faiqin satirik şeirləri əksərən Sabirənə idi və onun bu qəbil qoşqularında “Molla Nəsrəddin”çi şairlərlə səsləşmə duyulmaqdadır. Böyükağa Faiqin də öz “Millət necə tarac olur-olsun”u vardı və bu da onun “Liberalların himni” şeiri sayıla bilər:

**İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısın,
Qulağı kar, gözü kor, nitqi də lal olmalısın.
Birisi rüşvət alır, vicdanı yoxdur, sənə nə?
Birin xidməti az, hörməti çoxdur, sənə nə?
Birin ağzı zəhər, sözləri oxdur, sənə nə?
İşləri yoxsa sənənlə, dili lal olmalısın,
İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısın.**

**Düzlüyə cəhd edən halına bir qıl tamaşa,
O ya infarkt, ya da xərcənglə vurur ömrü başa,
Məqsədin dinc yaşamaqdırsa, nə hacət savaşa?
İstəsən ömrün uzansın, liberal olmalısın,**

Qulağı kar, gözü kor, nitqi də lal olmalısan.

Müxtəsər, insana bənzər qaramal olmalısan [1, əlavə vərəq 6-7].

Böyükağa Hüseynov kinayə ilə belə ömrü boyu heç vaxt laqeyd, biganə olmadı və şeirində dediyi kimi, belə insanların da ürəyinin yükü həmişə lap çox olur.

...1983-cü ilin may ayında Azərbaycan böyük bir bayram qarşısında idi. Mayın 25-i ilə 27-si arası Bakıda Şərqsünasların II Ümumittifaq konfransı keçiriləcəkdi. Həmin konfransda iştirak etmək üçün Sovet İttifaqının ocağı ən məşhur şərqsünaslarının hamısı paytaxtımızda idi. Hamısının da çox maraqlı məruzələri olacaqdı. Konfransın təşkilat komitəsində Böyükağa Hüseynov da vardı. Bir çox ünvanlara məktubları o göndərmişdi, ayrı-ayrı qonaqları bir-bir yazışaraq, telefonlaşaraq o, dövt etmişdi. Çünki Böyükağa Hüseynovun istər Orta Asiya, Cənubi Qafqaz respublikalarında, istər Ukraynada, istərsə də Moskvada, ocağı Leninqradda yaşayan bütün aparıcı şərqsünas alimlərin hər biriylə mehriban münasibətləri vardı. Bunu bilavasitə o müşahidəmdən bilirəm ki, 1980-ci ildə Böyükağa Hüseynov Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçkilərinə qatıldığı zaman sayı həddən çox olan sənəd hazırlanması kimi texniki işlərdə yardımçı olmağımı məndən xahiş etmişdi. Bir neçə qovluqda topladığımız həmin sənədlərin xeylisi Sovet İttifaqının müxtəlif şəhərlərindən məşhur şərqsünas alimlərin göndərdiyi dəstək və zəmanət yazıları idi. Qaydalara görə, müxbir üzv, akademik seçiləcək şəxslərə müvafiq elm sahəsinin tanınmış simaları iddiaçıların elmi çöhrəsini səciyyələndirən, onların iddia etdikləri bu ada layiqliyinə dəlalət edən rəylər yazıb göndərməli idilər. Baxırdım o rəylərə, ən fərqli ünvanlardan gələn rəylərin altındakı imzalara baxdıqca, o zəmanət göndərişlərini oxuduqca qürurlanmamaq mümkünsüzdü. Onlar yalnız SSRİ-də deyil, sərhədlərin ovaxtkı qapalı əyyamlarında dünyada tanınan böyük alimlər idilər. Onların hər biri Böyükağa Hüseynovu çox yüksək qiymətləndirirdi və bu da hiss olunurdu ki, həmin sözlər alimimizi sadəcə uzaqdan-uzağa, əsərlərinə görə tanıyıb-dəyərləndirmə deyil. Bu yazılarda onların xüsusi hüsn-rəğbəti açıq-aşkar duyulurdu.

Böyükağa Hüseynov əllisinə çatıb, ömrün ikinci yarıməsrinə qədəm basanda yalnız Azərbaycanda deyil, yalnız Sovet İttifaqında yox, bir çox xarici ölkələrdə də yetərinə tanınan və hörmət bəslənən barmaqla sayılacaq qədər az şərqsünas alimlərimizdən idi. O, Şərqsünasların Moskva və Parisdə [24, 3-11] keçirilən XXV və XXX Ümumdünya konqreslərində, eləcə də Almaniya Demokratik Respublikası (1976), Çexoslovakiyada (1980) gerçəkləşmiş beynəlxalq və Bakı, Moskva, Tbilisi, Daşkənd, Düşənbə kimi şəhərlərdə olmuş ümumittifaq simpozium, konfrans və sessiyalarında elmi məruzələrlə çıxış etmiş [8, 3], hansı elmi çəkinin sahibi olduğunu sərhədlərimizdən kənarlarda da ləyaqətlə əyan etməyi bacarmışdı.

1983-cü ilin son may günlərində – ayın 25-i ilə 27-si arası Sovet İttifaqında məşhur olan görkəmli şərqsünas alimlərin böyük hissəsi Bakıda idi və Şərqsünasların II Ümumittifaq konfransı keçirilirdi. Konfransın yalnız elmi deyil, həm də mühüm siyasi mənə kəsb etməsi səbəbindən ilk plenar iclasda, açılış mərasimində o vaxt Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik edən, Mərkəzi Komitənin Birinci katibi Kamran Bağirov (1933–2000) və SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun direktoru akademik Yevgeni Primakov (1929–2015) çıxış etmişdilər [23, 1]. Böyükağa Hüseynov bu mötəbər elmi məclisin təşkilat komitəsində idi və SSRİ-nin müxtəlif elmi mərkəzlərindən konfransa qonaq gələnlərin əksəri ilə əvvəldən sıx əlaqələri olduğundan onların bir çoxunun qarşılanmasından müşayiətincən, ayrı-ayrı

bölmələrdə müzakirələrin arzulanan səviyyədə təşkilindən fərdi görüşlərin təşkili-nəcə, eləcə də hər axşam hörmətli qonaqlarla bigə adı “şam yeməyi” olsa da, elmi müzakirələrin bir başqa şəkildə davam etdiyi saatlaracan işi o qədər çox idi, özünün gəncliyində məşğul olduğu idiomatik ifadələrdən biri ilə deyilsə, başını qaşımağa macalı yoxdu. Konfransın 3-cü günündə o həm də “Şərq ədəbiyyatlarında ənənə və ənənəvilik” mövzulu bölmədə moderatorlardan biri idi və ayrıca “Müasir İrənin yenilikçi poeziyasında ənənələrin rolu” adlı tutarlı bir məruzə ilə çıxış da etmişdi [23, 5]. Yəqin ki, bir neçə gün ərzində iş-güclə dolu gərgin konfransın episentridə olmuş Böyükağa Hüseynov tədbir tam yekunlaşandan sonra bu mühüm hadisəylə bağlı olub-keçənləri təhlil edən, bu elm bayramının mədəniyyətimizdə, düşüncə həyatımızda qalan izləri haqqında ayrıca məqalə də yazacaq, təəssüratlarını bölüşəcəkdə. Ancaq mayın 31-i çatır. Konfransa gəlmişlərin heç də hələ hamısı Bakını tərk edərək öz evinə-eşiyinə gedib çatmamışdı. İnanılmaz xəbər hər kəsi yerindəcə dondurur. Böyükağa Hüseynov artıq yoxdur. Dünənəcən deyib-gülən, insanlarla birgə olan, məclisin başında dayanan, bayram ovqatıyla daşan bir insanın ürəyi dayanmışdı. Əlbəttə ki, bu, onu tanıyanlar, sevənlər, Azərbaycan ədəbi-elmi mühiti üçün, mədəni gerçəkliyimiz-dən, ziyalılığımızdan ötrü çox ağır itki idi. Çünki Böyükağa Hüseynov kimi insanların varlığı yalnız onların yazıb-yaratdıqları deyil. Belə insanların varlığı və uzun yaşaması ona görə gərəkdir ki, bu zümrədən olan üstün şəxsiyyətlər varlıqlarıyla mühit yarada bilirlər.

“Böyükağa” ona valideynlərinin verdiyi ad idi – bir adın içərisində iki söz: “Böyük” və “Ağa”. Bu “böyük” kəlməsi də, “ağa” sözü də ona, şəxsiyyətinə çox yaraşır. Elmində də, alimliyinə də, həmkarlarıyla münasibətlərində də, dostlarla, qonşularla ünsiyyətlərində də, ailəcanlılığında da, yazılarında da o, daim həm böyük, həm də hər məqamda ağayana idi.

Aradan onillər keçib və vur-tut 57 il ömür sürmüş görkəmli şərqşünas alim Böyükağa Hüseynov 100 yaşına çatıb. Artıq 43 ildir ki, onsuz qalsaq da, böyüklük və ağayanaqlıq saçan şəxsiyyəti, köhnəlməyən əsərləri ilə ötmüş illərin qayıdırsızlığına rəğmən Böyükağa Hüseynov hər an yenə bizimlədir.

Nəticə

XX əsrdə Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin aparıcı simalarından olan görkəmli tədqiqatçı və elm təşkilatçısı Böyükağa Hüseynov qısa ömür yaşasa da, təsiri uzun zaman davam edəcək mühüm işlər görməyə nail olmuşdur. Müasir İrəni ədəbiyyatı üzrə ən sanballı tədqiqatların müəllifi olmaqla yanaşı, o, daha bir neçə istiqamətdə gərgin fəaliyyət göstərmiş, həm Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsində dərs deməklə, həm elmi rəhbəri olduğu 20-yə yaxın gənc alimi yetişdirməklə, eləcə də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun 20 il ərzində rəhbərliyində olaraq elmi quruculuq işləri aparmaqla Azərbaycan şərqşünaslarının yeni nəsillərinin yetişməsi, respublikada bu elm sahəsinin yeni bir inkişaf mərhələsinə qalxması üçün hər zaman ehtiramla anılmağa layiq əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Əlaqə

E-mail: rafaelhuseyn@yahoo.com

QAYNAQLAR:

1. Böyükağa Faiq. Əsərləri (Şeirlər toplusu). Makina çapı. 1966. Müəllifin şəxsi arxivi, 321 vərəq
2. Böyükağa Faiq. “Folklor və daxili xəstəliklər”. Yumoristik hekayə. Kirpi, №23(443), Bakı, dekabr, 1970, səh. 6
3. Böyükağa Faiq. “Məsələ, mən”. Yumoristik hekayə. Kirpi, №6(594), Bakı, mart, 1977, səh. 5
4. Böyükağa Faiq. “Prinsipsiz demaqoq”. Kirpi, №23(611), Bakı, dekabr, 1977, səh. 5
5. Böyükağa Faiq. “Qonşular”. Hekayə. Yumoristik hekayə. Kirpi, №17, Bakı, sentyabr, 1979, səh. 6
6. Böyükağa Hüseynov. Mütərəqqi fars poeziyasında sovet mövzusu. Azərənəşr, Bakı, 1961
7. Böyükağa Hüseynov. XX əsr fars şeirində ənənə və novatorluq. “Elm”, Bakı, 1975
8. Böyükağa Hüseynov. Avtobioqrafiya. Əlyazma. Müəllifin şəxsi arxivi. Makina çapı, 3 vərəq
9. Böyükağa Hüseynovun Rəhim Sultanova məktubu və Rəhim Sultanovun cavabı. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, saxlanma vahidi 79, əlyazma, 5 vərəq
10. Böyükağa Hüseynov. Hacı, Əlyar və Şəfiqə xanıma məktublar. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, saxlanma vahidi 80, əlyazma, 1 və 2 vərəq
11. Böyükağa Hüseynovun Rafael Hüseynova şeiri. Müəllifin şəxsi arxivi, 1 vərəq
12. Maarif Teymur. Görkəmli şərqsünas alim. “Azərbaycan” qəzeti. 5 mart, 2006, səh. 4
13. Rafael Hüseynov. Baba Tahir və onun poetik irsi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1979. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, №345
14. Rafael Hüseynov. Nizami Gəncəvi hüdudsuzluğu və Şərqsünaslıq fakültəsi Azərbaycanda Nizamişünaslığın başlıca mərkəzlərindən biri kimi/ Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq jurnalı. 2021, №1, səh. 18
15. Rəhim Sultanov. Dostum haqqında xatirələrim. “Xalq qəzeti”. 21 iyun 1996, səh.5
16. Rəvayətli ifadələr (Niyə belə deyirik?). Toplayanı, tərtib və şərh edəni B.Hüseynov. Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. Bakı, 1961
17. Tahir Məhərrəmov, Əlibala Hacızadə. Görkəmli şərqsünas alim. “Azərbaycan” qəzeti, 7 mart, 1996
18. Беоюкага Гусейнов. Традиции и новаторство в поэзии Ирана XX века. Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. «Элм», Баку, 1973
19. Беоюкага Гусейнов. Изучение иранской литературы в советском Азербайджане. Востоковедческая наука в Азербайджане за 50 лет. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, №67

20. Бeюкага Гусейнов. О поездке в Иран. Дружеские встречи, наиболее характерные встречи и беседы. 1970. Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. Fond №778, siyahı 1, №65, makina çapı, 102 vərəq
21. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Издательство АзФАН, 1940
22. Востоковедение в советском Азербайджане. Баку, 1964
23. Программа II Всесоюзной конференции востоковедов (Баку, 25-27 мая 1983 г.), «Элм», Баку, 1983
24. Beyukaga Huseynov. Traditions and innovations in the Persian poetry of the 20-th century. Publishing House “Elm”, Baku, 1973

Məqaləyə istinad: Rafael Hüseynov. Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi . Nömrə 2 (29), 2025. səh. 7-37.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.2.29.021

Rafael HUSEYNOV
Academician

THE SCIENTIFIC AND LITERARY HERITAGE OF ORIENTALIST BOYUKAGHA HUSEYNOV

S u m m a r y

Boyukagha Huseynov, one of the prominent representatives of 20th-century Azerbaijani Orientalism, primarily focused on theoretical issues of modern Iranian poetry in his scholarly works. Although his monograph on tradition and innovation in Persian poetry was written nearly half a century ago, it retains its scholarly value in many respects and is one of the most authoritative studies in the field. One aspect of Boyukagha Huseynov's work was related to the problems of Iranian literature, while another sought to better familiarize the Azerbaijani people with selected examples of this literature through translation. Another focus of the scholar's work was his own verses written in the Aruz and syllabic meters, classical in form and contemporary in content. Indeed, this quality was inherent in the leading figures of 20th-century Azerbaijani Oriental studies. In addition to authoring the most significant studies of modern Iranian literature, he also worked extensively in other fields. Teaching at the Faculty of Oriental Studies at Azerbaijan State University, mentoring nearly 20 young scholars under his academic supervision, and conducting constructive research when being in management of the Institute of Oriental Studies of the Azerbaijan Academy of Sciences for 20 years, he always provided invaluable and commendable assistance in educating new generations of Azerbaijani Orientalists and advancing this field of scholarship to a new stage of development in the republic.

НАУЧНОЕ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ВОСТОКОВЕДА
БЕЮКАГИ ГУСЕЙНОВА

Резюме

Научное творчество одного из выдающихся представителей азербайджанского востоковедения XX века Беюкаги Гусейнова было в основном связано с теоретическими вопросами современной иранской поэзии. Его монография, посвященная теме традиции и новаторства в персидском стихе, хотя и была написана почти полвека назад, во многих отношениях сохраняет свою научную ценность и входит в число самых авторитетных исследований в данной области. Если одна грань творчества Беюкаги Гусейнова была связана с проблемами иранской литературы, то другое его направление преследовало цель лучше познакомить азербайджанского читателя с этой литературой через перевод ее избранных образцов. Еще одним вектором деятельности ученого было его собственное поэтическое творчество – стихотворения, написанные в размерах аруз и хеджа, классические по форме, но современные по содержанию. По сути, это было качеством, присущим ведущим фигурам азербайджанского востоковедения XX века. Будучи автором наиболее весомых исследований по современной иранской литературе, он также вел напряженную деятельность еще в нескольких направлениях: преподавал на факультете востоковедения Азербайджанского государственного университета, подготовил около 20 молодых ученых в качестве научного руководителя, а также в течение 20 лет, находясь в руководстве Института востоковедения Академии наук Азербайджана, занимался научно-организационной работой. Тем самым он имеет неоценимые, достойные глубокого уважения заслуги в деле формирования новых поколений азербайджанских востоковедов и вывода этой отрасли науки на новый этап развития в республике.

RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI